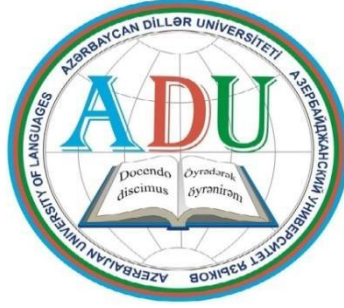

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№2, 2024

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d, akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Qəribəva Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevda

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. İ.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajjiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajjiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад., действительный член НАНА, Азербайджанский Университет Языков*
Гарибова Джала *к.ф.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Иманов Мухтар *д.ф.н., акад., действительный член НАНА, Азербайджанский Университет Языков*
Алиев Джейхун *к.ф.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Байрамов Кылынджхан *д.ф.н., проф., Азербайджанский Университет Языков*
Баширов Видади *к.п.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Джахангиров Фикрет *д.ф.н., проф., Азербайджанский Университет Языков*
Гаджиева Айтген *к.ф.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*

Гаджиева Кифает *к.ф.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Халилли Шахин *д.ф.н., проф., Азербайджанский Университет Языков*
Иманова Севда *к.п.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Каримов Намиг *к.п.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Кунина Ирина *к.с.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Мамедов Азад *д.ф.н., проф., Азербайджанский Университет Языков*
Набиева Наиля *к.с.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц., Азербайджанский Университет Языков*
Ибрагим Ульфат *к.и.н., проф., Азербайджанский Университет Языков*
Вейселли Фахрадин *д.ф.н., проф., Азербайджанский Университет Языков*

Экспертный совет:

Нестеров Александр *проф., Уральский Федеральный Лингвистический Университет, Россия*
Милжкович Эма *проф. Белградского университета, Сербия*
Туркмен Фикрет *проф. Эгейский университет, Турция*
Бушотен Хендрик *проф. Университета Майнц, Германия*

Байханов Исмаил *доц., Чеченский государственный педагогический университет, Россия*
Беженару Людмила *проф. Ясски Университет, Румыния*
Лаптева Наталья *проф., Минский государственный лингвистический университет, Беларусь*
Рамазан Коркмаз *проф. Ассоциация Кавказских университетов, Турция*

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Elnarə Putayeva (ADU)

KONSEPTUAL METONİMLƏRİN TƏHLİLİNƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK
ASPEKTİNDƏN YANAŞMA.....11

İntizar Mirzəyeva (ADU)

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT
ZƏRFLİYİNİN PARADİQMASI 17

ƏDƏBİYYAT

Laheg İnas (ADU)

ABULELA VƏ DANGAREMBGANIN YAZILARINA AİDİYYƏT HİSSİ.....23

Nigar Fərhadova (ADU)

KETİ AKERİN YARADICILIĞINDA FEMİNİST İDEYALARIN TƏBLİĞİ 28

METODİKA

Zümrüd Qafarlı (ADU)

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ AFFEKT BİLDİRƏN SABİT SÖZ
BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR.....33

PEDAQOGİKA

Günel Yunusova (AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu)

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ
TÜRK ƏDƏBİYYATI ÖRNƏKLƏRİ.....41

Deng Zhaozheng (ADPU)

ONLAYN TƏHSİL VƏ ƏNƏNƏVİ TƏHSİL MODELƏRİNİN QARŞILIQLI
ƏLAQƏSİ VƏ BİRGƏ MÖVCUDLUĞU.....49

İrina Şevlyakova-Borzenkonun (Barzenka (Zhejiang Shuren Universiteti (Çin))

SÜNİ İNTELLEKT TƏHSİL MÜHİTİNİN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ
İNNOVASIYA ALƏTİ KİMİ.....56

PSIXOLOGİYA

Şəhla Qasımova (ADU)

ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ CƏHƏTDƏN FORMALAŞMASINDA
AİLƏ TƏRBİYESİNİN ROLU 62

Türkan Rəhimli (ADPU)

UŞAĞIN ÖZÜNÜ DƏRKETMƏSİNİN FORMALAŞMASINDA
BAĞLILIQIN ROLU 69

İCTİMAİ ELMLƏR

<i>Cəmil Quliyev (AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi)</i> MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK İDEOLOGİYASININ FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	74
<i>Xəyalə Balayeva (BDU)</i> AQRAR SAHƏNİN İNNOVASİYALI İNKİŞAFINDA ELMİ-TƏDQİQAT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ROLU.....	80

TİBBİ BİLİKLƏR

<i>Mətanət Əsgərova, Yeganə Məmmədova (ADU)</i> TƏLƏBƏLƏRDƏ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ XRONİKİ QASTRİTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	88
PERSONALİLƏR	93
XRONİKA.....	94

CONTENTS

LINGUISTICS

- Elnara Putayeva (AUL)*
COGNITIVE APPROACH TO CONCEPTUAL METONYMIES.....11
- Intizar Mirzayeva (AUL)*
THE PARADIGM OF THE ADVERBIAL MODIFIER OF MANNER IN MODERN
ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES.....17

LITERATURE

- Laheg Inas (AUL)*
SENSE OF (UN)BELONGING IN ABOULELA'S AND DANGAREMBGA'S
WRITING.....23
- Nigar Farhadova (AUL)*
PROMOTION OF FEMINIST IDEAS IN THE WORK OF KATHY ACKER.....28

METHODICS

- Zumrud Gafarli (AUL)*
ON THE TEACHING OF FIXED WORD COMBINATIONS DENOTING AFFECT
IN ENGLISH LANGUAGE CLASSES.....33

PEDAGOGICS

- Gunel Yunusova (Institute of Oriental Studies named after Z. Bunyadov of ANAS)*
EXAMPLES OF TURKISH LITERATURE IN SOME OF AZERBAIJAN SCHOOL
TEXTBOOKS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.....41
- Deng Zhaozheng (ASPU)*
INTERACTION AND COEXISTENCE OF ONLINE EDUCATION
AND TRADITIONAL EDUCATION MODELS.....49
- Iryna Shauliakova-Barzenka (Zhejiang Shuren University (China))*
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INNOVATIVE TOOL FOR
PERSONALIZING THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT.....56

PSYCHOLOGY

- Shahla Gasymova (AUL)*
THE ROLE OF FAMILY UPBRINGING IN THE SPIRITUAL AND
PSYCHOLOGICAL FORMATION OF PERSONALITY.....62
- Turkan Rahimli (ASPU)*
THE ROLE OF ATTACHMENT IN THE FORMATION OF A CHILD'S
SELF-CONCEPT.....69

SOCIAL SCIENCES

Jamil Kuliev (Lankaran Regional Scientific Center of the NASA)

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION OF THE IDEOLOGY
OF NATIONAL STATEHOOD.....74

Khayala Balayeva (BSU)

THE ROLE OF SCIENTIFIC-RESEARCH INSTITUTIONS IN THE INNOVATIVE
DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR.....80

MEDICAL SCIENCES

Matanat Askerova, Yegane Mammadova (AUL)

FEATURES OF CHRONIC GASTRITIS IN STUDENTS
AND ADOLESCENTS.....88

BIG NAMES.....93

UNIVERSITY LIFE.....94

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

- Эльнара Путаева (АУЯ)*
КОГНИТИВНОЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ
МЕТОНИМОВ.....11
- Интизар Мирзоева (АУЯ)*
ПАРАДИГМА НАРЕЧИЯ ОБРАЗА ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....17

ЛИТЕРАТУРА

- Лахез Инас (АУЯ)*
ЧУВСТВО (НЕ)ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Л.АБУЛЕЛЫ
И Т.ДАНГАРЕМБИ.....23
- Нигяр Фархадова (АУЯ)*
ПРОДВИЖЕНИЕ ФЕМИНИСТСКИХ ИДЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ КЭТИ АКЕР....28

МЕТОДИКА

- Зумруд Гафарли (АУЯ)*
О ПРЕПОДАВАНИИ ФИКСИРОВАННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ,
ОБОЗНАЧАЮЩИХ АФФЕКТ, НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....33

ПЕДАГОГИКА

- Гюнель Юнусова (Институт Востоковедения Имени З.Буньядова НАНА)*
ПРИМЕРЫ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НЕКОТОРЫХ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ НАЧАЛА XX
ВЕКА.....41
- Дэнг Чжаочжэн (АГПУ)*
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И СОСУЩЕСТВОВАНИЕ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ И
ТРАДИЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ.....49
- Ирина Шевлякова-Борзенко (Университет Чжэцзян Шурен (Китай))*
ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ИНСТРУМЕНТ
ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ.....56

ПСИХОЛОГИЯ

- Шахла Гасымова (АУЯ)*
РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ДУХОВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ
ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ.....62
- Тюркан Рагимли (АГПУ)*
РОЛЬ ПРИВЯЗАННОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ Я-КОНЦЕПЦИИ
РЕБЕНКА.....69

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

<i>Джамил Кулиев (Ленкоранский Региональный Научный Центр НАНА)</i> РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ИДЕОЛОГИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	74
--	----

<i>Хаяла Балаева (БГУ)</i> РОЛЬ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА.....	80
--	----

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

<i>Матанат Аскерова, Егана Мамедова (АУЯ)</i> ОСОБЕННОСТИ ХРОНИЧЕСКОГО ГАСТРИТА У СТУДЕНТОВ И У ПОДРОСТКОВ.....	88
---	----

ПЕРСОНАЛИИ.....	93
------------------------	----

ХРОНИКА.....	94
---------------------	----

DİLÇİLİK

Elnarə Putayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.07.

KONSEPTUAL METONİMLƏRİN TƏHLİLİNƏ KOQNİTİV DİLÇİLİK ASPEKTİNDƏN YANAŞMA

Açar sözlər: *koqnitiv dilçilik, konseptual metonimlər, vasitə, hədəf domeni, ideallaşdırılmış konseptual model*

Key words: *cognitive linguistics, conceptual metonymies, vehicle, target domain, idealized conceptual model*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, концептуальные метонимы, инструмент, целевая область, идеализированная концептуальная модель*

Giriş. Son dövrlərdə dilçiliyin yeni bir sahəsi – *koqnitiv dilçilik* daha çox diqqət çəkməyə başlamışdır. Koqnitiv dilçilik ilk əvvəl müxtəlif dillərdə metaforların təhlili ilə məşğul olmuşdur. Belə ki, keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən etibarən metaforların araşdırılması geniş vüsət alsa da, koqnitiv dilçiliyin meydana çıxması araşdırmaların istiqamətini dəyişməyə başladı. Metaforların təhlili ilə yanaşı, başqa bir üslubi vasitə sayılan metonimlərin də araşdırılması geniş vüsət almağa başladı. Bu məsələyə yanaşmaların müxtəlifliyini nəzərə alsaq, qeyd edə bilərik ki, D.Qirartz, P.Koç, K.Panter, Q.Raden [8] və başqalarının araşdırmaları C.Lakof və M.Consonun [3] təhlillərindən sonra koqnitiv dilçiliyə olan marağın artmasına səbəb oldu. Koqnitiv Metafor Nəzəriyyəsinin bir parçası olaraq metonimlərin araşdırılması bu sahəyə yeni bir yanaşmanın – koqnitiv təhlil yanaşmasının əsasını qoymuş oldu. Qeyd edilən istiqamətin əsası C.Lakof və M.Consonun [3] 1980-ci ildə nəşr etdirdikləri “*Metaphors we live by*” əsəri ilə qoyulsa da, bu dövrdə metaforların tədqiqinə şamil edilmiş bir çox xüsusiyyətlər daha sonralar metonimlərə aid edilməyə başladı. C.Lakof və M.Conson [3] qeyd edirdi ki, metonimlər yalnız leksik səviyyədə çıxış etmir, onlar (metonimlər) həm də bizim düşüncələrimizi və davranışlarımızı formalaşdırır. Başqa sözlə desək, metonimlər bizim necə düşünməyimizlə, necə davranmağımızla və danışmağımızla birbaşa əlaqəlidir. Metonimlər iki obyektədən və ya məfhumdan birinin digərinin əvəzinə işlədilməsi kimi başa düşülsə də, koqnitiv dilçilik bu prosesin sadə bir “əvəzləmə” olmadığını iddia edir. Belə ki, “*The Times has arrived quite late*” dedikdə, əslində, “*John Stevenson has arrived quite late*” nəzərdə tutulur, çünki bu halda *John Stevenson* “*The Times*” qəzetinin müxbiridir. Deməli, yuxarıdakı nümunədə metonim bizi hədəf obyektinə doğru aparır.

Müzakirə. Aparılan təhlillər bizə belə deməyə əsas verir ki, metonimlər bizim təcrübəmizə əsaslanır. Digər tərəfdən, metonimlərin daxili strukturu hədəf konsepti ilə mənbə konsepti arasındakı korrelyasiya əlaqəsinə söykənir. Koqnitiv dilçilikdə metonimlərin digər xarakterik xüsusiyyəti kimi, onların sistematik xarakter daşması və təsadüfi seçilməməsidir. Məsələn: “*The White House is not responding*” ifadəsi təsadüfi seçilməmişdir, çünki burada “müəssisə əvəzinə yerin adı” konseptual əlaqəsi özünü bariz şəkildə göstərə bilər. Bu fakt isə, metonimlərin işlədilməsinin təməl prinsiplərindən biri hesab oluna bilər. Son olaraq, metonimlərin yaranması və işlədilməsi (metaforlarda olduğu kimi) konseptual hadisə sayılır ki, bu zaman metonimik linqvistik ifadələr məhz konseptual metonimlərin aşkar olunmasına xidmət edir [1, s. 123].

Metonimlərin koqnitiv dilçiliyin tədqiqat predmetinə çevrilməsinə yol açan digər mühüm və fundamental əsərlərdən biri C.Lakofun 1987-ci ildə nəşr olunmuş “*Women, Fire, and Dangerous Things*” adlı əsəri olmuşdur [3]. Bu əsərdə C.Lakof özünün “İdeal Koqnitiv Model” (Idealised Cognitive Model) terminini təklif etmişdir [3]. Lakin bu ifadənin istifadəsi geniş vüsət almadı, çünki o, daha əvvəllər koqnitiv dilçiliyin “təklif etdiyi” digər ifadələrin (domen, freym və s.) təkrarı kimi səslənir və izah olunurdu. C.Lakof qeyd edirdi ki, “İdeal Koqnitiv Model”lərin (IKM) strukturlaşması 4 əsas prinsipə əsaslanır: propozisional struktur, təsvir-sxematik struktur, metaforik təsvir və metonimik təsvir. Dolayısıyla bu prinsiplər 4 model növünün inkişafına rəvac verir: propozisional model, təsvir-sxematik model, metaforik model və metonimik model. Bu modellərin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas məqsəd modellərin ətraf ələmin mücərrədləşməsinə xidmət etməsidir [3, s.113-114].

C.Lakofun [4] metonimləri izah etməsində istifadə etdiyi digər bir təsvir metodu metonimlərin sosial stereotipləri ifadə etməsi yolu ilə şərh etməsidir. Belə olduqda, təsvir olunan prosesi anlamaq, yadda saxlamaq, tanımaq və istifadə etmək daha rahat ola bilər. Məsələn: “James is a real politician” (Ceyms əsl siyasətçidir) dedikdə, metonimik olaraq gözümüzün önündə siyasətçilərin sosial stereotipi canlanır – eqoist, riyakar, hiyləgər və s. Bu zaman Ceymsin əsas xüsusiyyətləri kölgədə qalır, əvəzində isə onun sosial stereotipi (siyasətçi stereotipi) təsvir etdiyi xüsusiyyətləri ön plana çıxarır.

C.Lakof və M.Törner metonim və metaforları müqayisə edərkən aşağıdakılara diqqət yönəlmişlər:

a) metonimlər eyni konseptual domenin tərkibində formalaşır, metaforlar isə iki domen arasında təsvir olunur.

b) metonimlər, metaforlardan fərqli olaraq, əsasən, istinad xarakteri daşıyır; eyni təsvir daxilində bir obyektə digər obyektə istinad edərək təsvir etmək mümkündür [4, s. 103-104].

Konsepti təyin edən və onunla birbaşa sıx əlaqədə olan domenlər toplusunu R.Lanqaker domen matriksi adlandırır [5, s. 47]. O, bu matriksi ifadənin təsvir etdiyi domenlərin cəmi hesab edir. O həm də qeyd edir ki, ifadənin matriksini yaradan domenləri sadalamaq heç də hər zaman kifayət etməyə bilər. Linqvistik mənanı ifadə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri bu domenlərin bir-biri ilə necə əlaqələndiyini təyin etmək, onlardan hansının mərkəzdə dayandığını müəyyən etmək, onların məntiqi cəhətdən necə formalaşdığını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

F.Cahangirov bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir ki, metonimlər semantik mənanın transmissiyası hesab olunur və bu halda “uyğunluq” xüsusi kontekstual əlaqənin bariz şəkildə özünü büruzə verməsi ilə xarakterizə olunur [2, s. 62].

R.Lanqakerin [5] təklif etdiyi digər termin “aktiv zona” ifadəsidir ki, burada dilçi göstərir ki, biz heç də hər zaman obyekt və ya şəxsə bütövlükdə müraciət etmirik. Belə olduqda qeyd edə bilərik ki, R.Lanqakerin təyin etdiyi aktiv zona metonimik nümunələrin prototipik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır [5]. Onun davamçılarından olan C.Teylor və A.Barselona da aktiv zonalaşma hadisəsini metonimik təsvirin daha geniş yayılmış ifadə tərzini hesab edirlər [6, s. 56].

Metonimləri koqnitiv cəhətdən araşdırmış dilçilər müxtəlif konstruksiyalara müraciət etmişlər: domenlər, ideal koqnitiv modellər, domen matrisləri, freymlər və s. Bir tərəfdən bu termin və ya ifadələr bir-birindən fərqli görünə bilər, digər tərəfdən onlar bir-biri ilə qarşılıqlı sıx əlaqədədir. Metonimlərə müxtəlif dilçilərin verdikləri tərifləri dəqiqləşdirmək məqsədilə üç əsas ifadənin – *domen*, *domen matrisi* və *ideal koqnitiv model* ifadələrinin izahını verməyə çalışaq. Dilçilərin bu və ya digər terminə üstünlük verməsi onlar arasında hər hansı bir ziddiyyətin olmasının göstəricisi hesab olunmamalıdır. Terminlərdən birinin və ya digərinin seçimi əsasən onların analitik tutumu ilə birbaşa bağlı ola bilər. Terminlərin müxtəlifliyində əsasən iki istiqaməti – amerikalı dilçilərin və Avropalı alimlərin seçimləri arasında fərqliliyi müşahidə edə bilərik. Bunların arasında əsasən iki dilçi alimin adını çəkmək istərdik. Onlardan biri M.Riçards hesab olunur ki, onun metafor və metonimlərin təyini məsələsinə yanaşmasında koqnitiv yanaşmanın ilk qığılcımları hiss olunur: “*Biz metaforlardan istifadə etdiyimiz zaman bir-biri ilə əlaqəli iki aktiv fikir beynimizdə canlanır və bu iki fikrin qarşılıqlı əlaqəsi bir sözlə – metafor ilə nəticələnir.*” [7, s. 93]. M.Riçards [7] həm də sonralar onun ardıcılıqları tərəfindən istifadə olunan iki terminin – *tenor* (yol) və *vehicle* (vasitə) ifadələrinin yaradıcısı hesab olunur. Bu ifadələrdən birincisini müəllif “əsas fikir”, “düşünülən və ya nəzərdə tutulan”, “məna”, “əsas obyekt” və s. kimi; ikincisini isə müvafiq olaraq “qazanılmış fikir”, “təsəvvür edilən”, “təsvir”, “uyğun gələn subyekt” kimi izah edir.

Digər istiqamət isə post-strukturalizm cərəyanından qaynaqlanır və bu yanaşmanın müəllifi R.Yakobson [8] hesab olunur. Onun əsas iddialarından biri metafor və metonimlərin arasındakı kontinuumu müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə ki, metaforlar, əsasən, paradigmatik əlaqələrə, metonimlər isə sintaqmatik əlaqələrə əsaslanır. Bu yanaşma daha sonralar bir çox dilçi alim tərəfindən əsas götürülərək davam etdirilmişdir. R. Dirven, C.Radden [8], R. De Mendoza [9], A. Barselona, K. Panter [8] və başqaları da XXI əsrin əvvəllərindən etibarən metafor və metonimlər arasındakı mümkün əlaqələri təhlil və tədqiq etmişlər.

İKM əsaslı yanaşma: C.Radden və Z.Kövecses konseptual metonimlərin ən geniş istifadə olunan təsnifini tərtib etmiş və metonimlərin izahını İKM əsasında aparmışlar. Onların təqdim etdiyi izaha əsasən, metonim elə bir koqnitiv prosesdir ki, burada eyni bir ideallaşdırılmış koqnitiv model daxilində bir konseptual obyektə (*vehicle* – vasitə) digər bir konseptual obyektə (*target* – hədəf) zehni keçid edilir [8, s. 21].

İKMyə əsaslanmaqla və konseptual metonimlərin klassik olaraq Y əvəzinə X düsturunu saxlamaqla yuxarıda qeyd olunan yanaşma məhz C.Lakofun [4] ya-

naşmasının genişləndirilməsi kimi də qəbul oluna bilər. Lakin C.Radden və Z.Kövecsesi [8] C.Lakofdan fərqləndirən bir neçə cəhət vardır ki, onlardan birincisi kimi termin seçimini göstərə bilər. Onlar C.Lakofdan fərqli olaraq öz şərtlərində *tenor* (yol) və *vehicle* (vasitə) ifadələrindən istifadə etmişlər. Digər tərəfdən onlar C.Lakof, M.Conson və M.Törnerin [4] formalaşdırdıqları əsas müddəaları metonimin əvəzetmə funksiyası ilə fərqləndirməyə üstünlük vermişlər. Daha sonra bu fikri bir qədər də genişləndirərək *mənbə mənanın itirilmədən hədəf mənanın konseptual quruluşun bir parçası olaraq qalmasını* iddia etmişlər.

Öz araşdırmalarında C.Radden və Z.Kövecses üç əsas ontoloji istiqamətə baş vurmuşlar: “konsept”lər dünyası, “forma”lar dünyası və “əşya və ya hadisə”lər dünyası [8, s. 23-29]. Bu üçlü yanaşma daha əvvəllər də digər dilçilər tərəfində təqdim olunan semiotik üçbucağa bənzədilə bilər və *işarə, işarələnən və konsept* üçlüsünün davamı kimi qəbul edilə bilər.

Eyni istiqamətdə aparılmış araşdırmaların təhlilləri bizə belə deməyə əsas verir ki, C.Radden və Z.Kövecses [8] metonimlərin yaradılması proseslərini və onların tərkib hissələrinin arasındakı əlaqələri araşdırarkən 3 müxtəlif növ əlaqə növü müəyyən etmişlər. Onlardan hər üçü *bütöv İKM və onun tərkib hissələrinin* işlədilməsi üzərində qurulur və bir-birindən fərqli tərdə özünü büruzə verir. Birinci əlaqə növü *hissənin əvəzinə tamın* işlədilməsi adlanır. Burada əsas məqsəd bütövün öz tərkib hissələrinin əvəzinə işlədilməsi hesab edilir. Məsələn: *ABŞ əvəzinə Amerika* demək, Nizami Gəncəvinin bir əsərinin əvəzinə *Nizamini* oxudum söyləmək və s. İkinci əlaqə növündə *tamın əvəzinə hissənin* işlədilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn: *Great Britain əvəzinə England, forest əvəzinə wood* ifadələrinin işlədilməsi. Sonuncu əlaqə növü olaraq müəlliflər tərkib hissələrdən *birinin digərinin əvəzində* işlədilməsinə diqqəti yönəldərək “*writer*”in əvəzinə “*pen*”, “*agent*” əvəzinə “*musical instrument*” kimi ifadələrin işlədilməsini nümunə olaraq göstərmişlər [8, s. 36-43].

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, C.Radden və Z.Kövecsesin [8] metonimlərin təyini asanlaşdırmaqdan ötrü irəli sürdükleri müddəalar bir neçə onillik ərzində koqnitiv dilçilikdə əsas və aparıcı yanaşma hesab olunmuşdur. Onların ardıcılardan A.Barselona, R.Benczes, C.Paradis və başqaları bu yanaşmanı bir az da genişləndirərək müxtəlif termin dəyişiklikləri etmiş və domen, domen matriksi, freym və s. kimi ifadələrin işlədilməsini təkilf etmişlər [6, s. 254-255; 9, s. 198; 10, s. 247].

A.Barselonanın metonimə verdiyi şərhə nəzər yetirdikdə görürük ki, dilçi metonimi bir koqnitiv domendən digər domenə gedən konseptual təsvir hesab edir və bu domenlərin hər ikisini İKM-in tərkib hissəsi zənn edərək onu təsviri mənbədən hədəfə yönəlmiş zehni yol adlandırır [11, s. 32-33]. Bu yanaşma həm C.Lakofun İKM yanaşmasını, həm C.Radden və Z.Kövecsesin mənbədən hədəfə doğru istiqamətlənmiş yanaşmasını birləşdirərək A.Barselonanın bu məsələ ilə bağlı özünəməxsus şərhini də özündə ehtiva edir. O, metonimin izahına “koqnitiv ümumilik” xüsusiyyətini də əlavə edərək bu cəhətin prototipik metonimlərə xas olduğunu xüsusi olaraq vurğulamışdır [11, s. 33].

Son olaraq, yuxarıda qeyd edilmiş izahlara əlavə olaraq, Ruiz de Mendoza İbanezin bu məsələyə fərqli şəkildə yanaşdığından bəhs etmək istərdik. O, C.Lakof, C.Radden, Z.Kövecses və U.Kroftun metonimlərə verdiyi izahları ümumiləşdirərək bu qrupa aid olan sözləri iki fərqli istiqamətdə qruplaşdırır: *mənbə-*

dən hədəfə və hədəfdən mənbəyə, başqa sözlə desək, bütövün əvəzinə hissə və hissənin əvəzinə bütöv [12, s. 130]. Digər tərəfdən, R. de Mendoza İbanez [9] C.Lakof, C.Radden və Z.Kövecsesin [8] metonimlərin İKM-nin müxtəlif tərkib hissələri arasındakı əlaqənin varlığını sübut edən nəzəriyyələrini təkzib edərək metonimi eyni bir domen daxilində birtərəfli konseptual təsvir olaraq təyin edir və bununla da iddia edir ki, əgər hədəf domeni mənbə domenin tərkib hissəsi sayılarsa, hədəf domeni mərkəz nöqtəsi hesab olunmamalıdır.

Nəticə. Son olaraq qeyd edə bilərik ki, koqnitiv dilçilikdə metonim məsələsi leksik səviyyədə daha geniş əhatə dairəsinə malik olan bir dilçilik hadisəsi hesab olunur. Faktiki olaraq, yuxarıda təqdim etdiyimiz bir çox yanaşmalarda qeyd edilən məsələ artıq öz həllini tapmışdır. Eyni zamanda, C.Radden [8], A.Barcelona [11], R.Langaker [5] və başqaları metonimlərin dilin bütün səviyyələrində müşahidə oluna biləcəyi fikrinin tərəfdarları kimi çıxış etmişlər.

Koqnitiv dilçiliyin metafor və metonim məsələlərinə ayırdığı diqqət geniş diapazona malik olduğundan, onların hamısını bir məqalədə müzakirə etmək mümkün deyildir. Bu məsələyə yüzlərlə məqalələr həsr olunmuş, araşdırma və təhlillər aparılmışdır. Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, C.Lakof və M.Consonun [3] 1980-ci ildə *“Metaphors we live by”* əsərini nəşr etdirərək əsasını qoyduqları yeni nəzəriyyə kifayət qədər təhlil edilmiş, aradılmış və müxtəlif istiqamətlərdə genişləndirilmişdir. İlk başda bu nəzəriyyə *“Konseptual Metafor Nəzəriyyəsi”* (Conceptual Metaphor Theory), adlandırılarsa da, təxminən 20 il sonra bu nəzəriyyə genişləndirilərək A.Barcelona [11] tərəfindən *“Metafor və Metonimlərin Konseptual Nəzəriyyəsi”* (Conceptual Theory of Metaphor and Metonymy) kimi qəbul edilmiş, növbəti onillikdə isə müstəqil bir nəzəriyyə şəklində *“Konseptual Metonim Nəzəriyyəsi”* (Conceptual Metonymy Theory) olaraq öz təsdiqini tapmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Drozd, G. 2014. *The Development Of The Theory Of Metonymy In Cognitive Linguistics*. *Linguistica Silesiana* 35, pp.119-151.
2. Jahangirov, F. 2019. *Language and Culture*. Bakı: Mutarjim. 168 p.
3. Lakoff, G. 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: The Chicago University Press.
4. Lakoff, G., and M. Turner 1989. *More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
5. Langacker, R.W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
6. Barcelona, A. 2012. *“Metonymy in, under, and above the lexicon”*. In S. Martín Alegre, M. Moyer, E. Pladevall, and S. Tubau (eds.), *At a Time of Crisis: English and American Studies in Spain*, pp. 254-271.
7. Richards, I.A. 1936. *The Philosophy of Rhetoric*. London, Oxford, New York: Oxford University Press.
8. Radden, G., and Z. Kövecses 1999. *Towards a theory of metonymy*. In K.-U. Panther and G. Radden (eds.), *Metonymy in Language and Thought*, Amsterdam: John Benjamins. pp. 17-60.
9. Benczes, R., A. Barcelona and F.J. Ruiz de Mendoza Ibáñez (eds.) 2011. *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics: Towards a Consensus View*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

10. Paradis, C. 2004. *Where Does Metonymy Stop? Senses, Facets, and Active Zones*. *Metaphor and Symbol* 19(4): pp. 245-264.
11. Barcelona, A. 2000b. On the Plausibility of Claiming a Metonymic Motivation for Conceptual Metaphor. In A. Barcelona (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*, Berlin: Mouton de Gruyter. pp. 31-58.
12. Ruiz de Mendoza Ibáñez, F.J. 2000. *The role of mappings and domains in understanding metonymy*. In A. Barcelona (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*, Berlin: Mouton de Gruyter. pp.109-132.

Elnara Putayeva

Summary

COGNITIVE APPROACH TO CONCEPTUAL METONYMIES

Recently, a new field of linguistics – cognitive linguistics has begun to attract more attention. Cognitive linguistics is mostly concerned with the analysis of metaphors in different languages. Thus, although the study of metaphors has been widespread since the beginning of the 80s of the last century, the emergence of cognitive linguistics began to change the direction of research. In addition to the analysis of metaphors, the study of metonymies, which are considered another stylistic tool, began to gain a large scale. Considering the diversity of approaches to this issue, we can note that the research of D.Geeraerts, P.Koch, K.Panther, G. Radden, and others led to the increase of interest in cognitive linguistics after the analysis of G.Lakoff and M.Johnson. The study of metonymies as a part of the Cognitive Metaphor Theory laid the foundation of a new approach to this field – the approach of cognitive analysis. G.Lakoff and M.Johnson noted that metonymies do not only act at the lexical level but also shape our thoughts and behavior.

Эльнора Путаева

Резюме

КОГНИТИВНОЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ МЕТОНИМОВ

В последнее время все большее внимание стала привлекать новая область лингвистики – когнитивная лингвистика. Когнитивная лингвистика в основном занимается анализом метафор на разных языках. Таким образом, хотя изучение метафор получило широкое распространение с начала 80-х годов прошлого века, появление когнитивной лингвистики начало менять направление исследований. Помимо анализа метафор, большие масштабы стало приобретать изучение метонимии, считающейся еще одним стилистическим инструментом. Учитывая разнообразие подходов к данному вопросу, можно отметить, что исследования Д.Гирартса, П.Коха, К.Пантера, Г.Раддена и других привели к повышению интереса к когнитивной лингвистике после анализов Г.Лакоффа и М.Джонсона. Исследование метонимии в рамках теории когнитивных метафор заложило основу нового подхода в этой области – подхода когнитивного анализа. Г.Лакофф и М.Джонсон отмечали, что метонимии действуют не только на лексическом уровне, но и формируют наши мысли и поведение.

Rəyçi: prof. F.F.Cahangirov

İntizar Mirzəyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.09.

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRZİ-HƏRƏKƏT ZƏRFLİYİNİN PARADİQMASI

Açar sözlər: *zərflik, zərf, tərz-i-hərəkət zərfliyi, növ, üslub*

Key words: *adverbial modifier, adverb, adverbial modifier of manner, kind, style*

Ключевые слова: *обстоятельство, наречие, наречие образа действия, вид, стиль*

Giriş. Cümlə daxilində cümlə üzvlərinin düzülüşü müəyyən qaydalarla tənzimlənir. Cümlə strukturuna daxil olan hər bir cümlə üzvü sintaqmatik müstəvidə özündən əvvəl və ya sonra işlənən cümlə üzvləri ilə semantik və sintaktik əlaqəyə girməklə, nəzərdə tutulmuş semantik və ya qrammatik funksiyanın daşıyıcısına çevrilir. Danışiq aktında əsas fikri ifadə edən baş üzvlərlə yanaşı, bunların ətrafında qruplaşan ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir. Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərinin funksiyası baş üzvləri izah etməkdir, onların mənasını tamamlamaq, dəqiqləşdirmək, yaxud məhdudlaşdırmaqdır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində ikinci dərəcəli üzv hesab edilən zərflilər xəbərlə əlaqəli olub onları müxtəlif cəhətdən: tərzinə, yerinə, zamanına, kəmiyyətinə və s. izah edir.

Məqsəd. Məqalədə əsas məqsəd müasir ingilis və Azərbaycan dillərində tərz-i-hərəkət zərflilərinin paradiqmasını sadə cümlələr əsasında qarşılaşdırmaq və təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün əsas vəzifəmiz ilk olaraq zərfliyin ifadə vasitələrini təhlil etmək, daha sonra ingilis və Azərbaycan dillərindəki sadə cümlələrdə tərz-i-hərəkət zərfliyinin yerini müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri göstərməkdir.

Zərfliyin ifadə vasitələri.

Hərəkətin və ya vəziyyətin məkanını, zamanını, səbəbini, nəticəsini bildiren ikinci dərəcəli cümlə üzvü *zərflik* adlanır [1, s. 389; 2, s. 325].

Müasir Azərbaycan dili kitabında zərflik belə ifadə olunur: “Zərflilər hərəkətin və ya əlamətin əlamətini bildiren ikinci dərəcəli cümlə üzvü olub, cümlənin digər ikinci dərəcəli üzvlərindən fərqlənir” [3, s. 149]. Zərflilər hərəkət və ya əlamətin icra və yaranma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsini, şərtini bildirir [3, s. 149].

C. Viesen zərfliyi belə ifadə edir: “Zərflik əsasən cümlənin digər üzvünü xüsusilə feili və ya sifəti təyin edən söz və ifadələr hesab olunur” [4, s. 90]. Zərflilər cümlədə yerində istifadə edildikdə cümlədəki hərəkət və ya əlamətin bəzi hissələri haqqında əlavə məlumat verir və bu barədə olan suallara cavab verir.

Bu izahın üzərinə ingilis dilində bir nümunə verək:

(1) He crossed the road *quickly* (O, yolu *cəld* keçdi).

Azərbaycan dilində nümunə təqdim edək:

(2) Onlar imtahana *ciddi* hazırlaşırlar.

Birinci nümunədə *quickly* (*cəld*) zərflikdir və “How did he cross the road?” (O, yolu necə keçdi?) sualına cavab verir; hərəkətin tərzini bildirir.

İkinci nümunədə işlədilən *ciddi* zərflikdir “Necə?” sualına cavab verir və hərəkətin tərzini bildirir.

Ümumilikdə, zərfliyin məqsədi cümlə daxilində əlavə məlumat vermək və cümlənin digər üzvünü təyin etmək kimi müəyyən edilir.

Zərflilər adətən sadə olur, lakin bəzi cümlələrdə onların bir qədər mürəkkəb olduğunu da görmək olar. Zərflilərin ən çox rast gəlinən, yaxud işlədilən əsas formaları onların tək bir sözdən ibarət olmasıdır ki, bu da adətən *zərf* (*adverb*) olur.

Müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün zərflilərin hər iki dildə ifadə vasitələri haqqında müəyyən məlumat verək.

İngilis dilinin qrammatikasına aid olan çox kitabda zərflilərin ifadə vasitələri oxşar olaraq müəyyən edilir [5, s. 44; 6, s. 68]. Zərflilərin ifadə vasitələrini nəzərdən keçirək.

Müasir ingilis dilində zərflik əsasən aşağıdakı vasitələrlə ifadə oluna bilər:

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, zərflilərin ilk ifadə vasitəsi *zərf* hesab olunur. Məsələn: She answered my questions *properly* (O, mənim suallarımı *düzgün* cavablandırdı).

Göründüyü kimi, zərf sifətin sonuna *-ly* şəkilçisi əlavə edilməklə düzəlib və bu cümlədə feili təyin edir.

Digər nümunələr:

The workers began to work *immediately* (İşçilər *dərhal* işə başladılar).

The lawyer listened *gloomily* (Vəkil *qasıqabaqla* qulaq asdı).

When I entered the room, the child was weeping *bitterly* (Mən otağa girəndə uşaq *acı-acı* ağlayırdı).

Zərfliyin növbəti ifadə vasitəsi kimi isimləri göstərə bilərik, *sözünü ilə işlə-nən isimləri* (*nouns with prepositions*). Məsələn: The woman turned to me *with a smile* (Qadın *gülümsəyərək* mənə tərəf döndü).

Bu nümunədə *smile* sayılabilən ismi *with* sözünü ilə işlənərək birləşmə yaradır və göstərilən nümunədə zərflik kimi işlədilir.

Digər nümunələr:

When I was *in London*, I met many new people (Londonda olanda çoxlu yeni insanlarla tanış oldum).

He clicked his tongue *in sympathy* (O, *rəğbətlə* dilini sıxdı).

C.Viesen yazır ki, müasir ingilis dilində yalnız isimlə ifadə olunan zərflilər də mövcuddur [4, s. 56]. Bir neçə nümunə təqdim edək:

All *day* the wind has been going down (Bütün *günü* külək əsib).

Yesterday was *Saturday* (Dünən *şənbə* idi).

Tomorrow is going to be fine and dry according to weather forecast (Sabah hava şəraiti yaxşı və quru olacaq).

Müasir ingilis dilində zərfliyin növbəti ifadə vasitəsi feili sifətdir. Feili sifətlə ifadə olunan zərflilərə aid nümunə təqdim edək: He rushed out *crying* (O, *ağlayaraq* çölə çıxdı).

Ə. Abdullayev və digərləri yazırlar ki, Azərbaycan dilində zərflilər öz ifadə vasitələrinə görə digər cümlə üzvlərindən az və ya çox dərəcədə seçilir. Onlar bu fərqi onunla izah edirlər ki, bəzi zərflilər öz mənalarından asılı olaraq eyni növ nitq hissəsi ilə, yəni tərz-i-hərəkət zərfliyi tərz-i-hərəkət, zaman zərfliyi zaman, yer zərfliyi yer, kəmiyyət zərfliyi isə kəmiyyət zərfliyi ilə ifadə olunur [3, s. 149].

Aparığımız araşdırmalara əsasən müəyyən etdik ki, müasir ingilis dilində zərflilər mənalarına müəyyən növlərə bölünür. Məsələn, *zaman zərfliyi, yer zərfliyi, səbəb zərfliyi, məqsəd zərfliyi, tərz-i-hərəkət zərfliyi* və s.

Adlarını qeyd etdiyimiz zərflik növlərinə aid bir neçə nümunə təqdim edək:

The delegation will come *in two days* (*İki gündən sonra* nümayəndə heyəti gələcəkdir). (zaman zərfliyi)

My friends met *in the park* and waited for me (Dostlarım *parkda* görüşüb məni gözlərdilər) (yer zərfliyi).

I was late to my work *because of the traffic jam* (Tıxac olduğu üçün işə gecikdim) (səbəb zərfliyi).

I want to see you *to discuss* the matter (Məsələni *müzakirə etmək* məqsədilə sizi görmək istəyirəm) (məqsəd zərfliyi).

He walked in *hurriedly* (O, *tələsik* içəri girdi) (tərz-i-hərəkət zərfliyi).

Müasir Azərbaycan dilində zərflilərin də müəyyən növləri mövcuddur. Məsələn, *yer zərfliyi, zaman zərfliyi, səbəb zərfliyi, məqsəd zərfliyi, tərz-i-hərəkət zərfliyi* və s.

İndi isə zərflilərin qeyd olunan növlərinə aid Azərbaycan dilində nümunələr təqdim edək.

Onun qoca anası *yerdə* yatmışdı (His old mother slept *on the floor*) (yer zərfliyi).

Siz *onda* balaca olardınız (You were small *then*) (zaman zərfliyi).

Əsgər yaralarının *ağrısına davam gətirməyib* qışqırmağa başladı (The soldier could not *bear the pain* of his wounds and started screaming) (səbəb zərfliyi).

O, qızın *qisasını almağa* getdi (He went *to avenge* the girl) (məqsəd zərfliyi).

Onlar *yavaş* hərəkət edirdi (They moved *slowly*).

İndi isə bu zərflilər içərisindən birinin üzərində dayanacaq.

Tərz-i-hərəkət zərfliyinin cümlədə yeri.

Müasir ingilis dilində zərflilər içərisində tərz-i-hərəkət zərfliyi xüsusi olaraq fərqlənir. Tərz-i-hərəkət zərfliyi ingilis dilində “The adverbial modifier of manner” kimi adlandırılır.

M. Digiacomonun ingilis dilinin qrammatikasına aid yazdığı kitabda yazılır ki, tərz-i-hərəkət zərfliyi bir şeyin necə baş verdiyini, məsələn, tez və ya yavaş olduğunu bildirmək üçün işlədilir [7, s. 156]. Onlar adətən əsas feildən sonra və ya tamamlıqdan sonra yerləşdirilir. Digər zərflilər kimi onlar da cümlələrə daha çox təfərrüat vermək, oxucuda daha aydın təsəvvür yarada bilmək üçün işlədilir.

L. McLendon yazır ki, tərz-i-hərəkət zərfliyi adətən feilin mənasını müəyyən etmək, təyin etmək üçün çox işlədilir [8, s. 114]. Bu fikri izah etmək üçün bir neçə nümunə təqdim edək:

My daughter plays piano (*Qızım pianoda ifa edir*).

Bu cümləni daha mənalı, ifadəli, yaxud məzmunlu, məlumatlı etmək üçün sonuna bir tərz-i-hərəkət zərfliyi artır: Qızım pianoda *gözəl* ifa edir (My daughter plays piano *beautifully*).

Cümlənin sonuna artırılan *beautifully* zərfliyi cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi rolunda çıxış edərək feilin mənasının daha aydın olması və həmçinin əlavə məlumat vermək məqsədilə işlədilir. Kontekstdən asılı olaraq zərfliyi dəyişə bilərik, yəni *beautifully* zərfinin yerinə digər fərqli mənalı sözlər yazmaq olar. Məsələn: *softly* (astadan), *quickly* (cəld), *angrily* (hirsə), *terribly* (dəhşətli), *dangerously* (təhlükəli) və s.

My daughter plays piano softly.

My daughter plays piano dangerously.

My daughter plays piano angrily və s.

B.Azar və digərləri tərz-i-hərəkət zərfliyinin yeri barədə yazırlar ki, müasir ingilis dilində tərz-i-hərəkət zərfliyi adətən cümlənin sonunda, yəni əsas feildən sonra və ya tamamlıqdan sonra, yaxud əsas feildən əvvəl işədir [5, s. 144]. Nümunələrə baxaq:

My husband *left* the room *quickly* (Ərim *tez* otaqdan çıxdı).

My husband *quickly left* the room.

Tərz-i-hərəkət zərfliyinə aid digər nümunələr:

The rain fell *heavily* (Yağış şiddətli yağdı).

When our father speaks, we listen *carefully* (Atamız danışanda biz diqqətlə qulaq asırıq).

My daughter *easily* passed the exam (Qızım imtahandan asanlıqla keçdi).

B.Azar yazır ki, cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyinin yerinin müəyyən edilməsi zamanı diqqətli olmaq lazımdır. Tərz-i-hərəkət zərfliyi feil ilə vasitəsiz tamamlığın arasında işlədilməz [6, s. 112]. O, ya feildən əvvəl, yaxud da cümlənin sonunda işlədilməlidir. Müqayisə edək:

My son **ate** (feil) ~~*greedily*~~ **the cake** (vasitəsiz tamamlıq) (düzgün deyil).

My son **ate the cake** (feil+vasitəsiz tamamlıq) *greedily* (düzdür).

He *greedily* (tərz-i-hərəkət zərfliyi) **ate the cake** (feil+ vasitəsiz tamamlıq) (düzdür).

He **gave us** (feil+ tamamlıq) *generously* (tərz-i-hərəkət zərfliyi) the money (düzgün deyil).

He **gave us** the money (feil+ vasitəli tamamlıq+vasitəsiz tamamlıq) *generously* (tərz-i-hərəkət zərfliyi) (düzdür).

He *generously* **gave us the money** (tərz-i-hərəkət zərfliyi+ feil+ vasitəli tamamlıq+vasitəsiz tamamlıq) (düzdür).

O, burada bir məsələyə diqqəti cəlb edir [6, s. 119]. Belə ki, əgər cümlədə feilin yanında sözünü varsa, o halda əsas feil və onun sözünün arasında tərz-i-hərəkət zərfliyi işlətmək olar. Nümunələrə baxaq:

The little girl **ran** (feil) *happily* (tərz-i-hərəkət zərfliyi) **towards** (sözünü) her father (Kiçik qız sevinclə atasına tərəf qaçdı).

The little girl **ran** (feil) (tərz-i-hərəkət zərfliyi) **towards** (sözünü) her father *happily* (tərz-i-hərəkət zərfliyi).

Əgər cümlədə təsirsiz feil işlədilsə, demək, ondan sonra tamamlıq olmayacaq. Belə olan halda tərz-i-hərəkət zərfliyi birbaşa feildən sonra yazılır. Məsələn:

The country **grew** (təsizsiz feil) *quickly* (tərzi-hərəkət zərfliyi) after the war (Müharibədən sonra ölkə sürətlə inkişaf etdi).

She **waited** (təsizsiz feil) *patiently* (tərzi-hərəkət zərfliyi) for her mother to arrive (O, səbirlə anasının gəlməsini gözlədi).

Aşağıdakı zərflər adətən çox zaman feildən sonra işədir. Məsələn: *well, badly, hard, fast* və s. Nümunələrə baxaq:

John **swam** (feil) *well* despite being tired (tərzi-hərəkət zərfliyi) (Con yorğun olmasına baxmayaraq yaxşı üzdü).

The rain **fell** (feil) *hard* (tərzi-hərəkət zərfliyi) during the storm (Fırtına zamanı güclü yağış yağdı).

M. Digiacoמו bir məsələyə diqqəti cəlb edir. O yazır ki, cümlədə birdən çox feil olduqda tərzi-hərəkət zərfliyinin mövqeyini müəyyən etmək vacibdir [7, s. 108]. Tərzi-hərəkət zərfliyi əsas feildən əvvəl və ya sonra yazılırsa, o zaman o, yalnız həmin feilin mənasını təyin edir. Tərzi-hərəkət zərfliyi cümlədən sonra yazılırsa, o zaman həmin cümlədə ifadə olunan, təsvir edilən bütün hərəkətləri əks etdirə bilər.

Müasir Azərbaycan dilində də tərzi-hərəkət zərfliləri işlədilməsinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tərzi-hərəkət zərfliləri hərəkətin icra tərzini, keyfiyyətini, müqayisəsini, hərəkətin icra və əlamətini meydana çıxarma prosesində əşyanın hal-vəziyyətini bildirərək *necə, nə cür, nə tərzdə, nə halda* və s. suallarından birinə cavab verir [3, s. 150].

Hərəkətin icra tərzini bildirən zərflilər bilavasitə hərəkətlə bağlı olub, feili xəbərlərlə işlənir və *necə, nə cür, nə tərzdə* suallarından birini tələb edir. Bu növ zərflilər tərzi-hərəkət zərfləri, feili bağlama və ya feil bağlama tərkibləri, -ilə (-la, -lə) qoşmalı isimlər və frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunur. Nümunələrə baxaq:

1) *Furqon astaca cırıldayırdı* [9, s.11].

2) *Gözlərindən iki damcı yaş süzülərək yerə düşdü* [10, s. 16].

3) *Aslan bu adamları ürəkdən, həqiqi bir gənclik hissi ilə sevirdi* [9, s. 20].

4) *Atını dördnala çapdırır külək* [11].

Nəticə. Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, hər iki dil, yəni həm ingilis, həm də Azərbaycan dilləri zərflilərlə son dərəcə zəngindir. Zərflilər içərisində tərzi-tərəkət zərfliyinin özünəməxsus əhəmiyyətli yeri var. Hər iki dildə işlədilən tərzi-hərəkət zərfliyi müəyyən vasitələrlə geniş şəkildə ifadə oluna bilər.

Dildə tərzi-hərəkət zərfliyinin işlədilməsi, onların cümlə daxilində yerinin düzgün müəyyən edilməsi lazımdır və bu da onların işlədilməsində xüsusi diqqət və bilik tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1993, 590 s.
2. Musayev O., et al. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı: Qismət, 2009, 552 p.
3. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 424 s.
4. <https://www.languagehumanities.org/what-is-an-adverbial-modifier.htm>
5. Azar B., Hagen S. Basic English Grammar Student Book. UK: Pearson Education, 2021, 544 p.
6. Azar B., Hagen S. Understanding and using English Grammar. Oxford: Oxford University Press, 512 p.

7. DiGiacomo M. The English Grammar workbook for adults. Britain: Rockridge Press, 2020, 208 p.
8. McLendon L. The Perfect English Grammar workbook. UK: Zephyros Press, 2017, 214 p.
9. Hüseyn M. Seçilmiş əsərləri. İkinci cild. Bakı: Azərənəşr, 2005, 312 s.
10. İbrahimov M. Gələcək gün. Bakı: Azərənəşr, 1949, 753 s.
11. http://anl.az/el/v/vs_se5-3.pdf
12. <https://www.languagehumanities.org/what-is-an-adverbial-modifier.htm>
13. <https://www.ef.com/wwen/english-resources/english-grammar/adverbs-manner/>
14. <https://learnenglish.britishcouncil.org/grammar/english-grammar-reference/adverbials-manner>

Intizar Mirzayeva

Summary

**THE PARADIGM OF THE ADVERBIAL MODIFIER OF MANNER IN
MODERN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES**

The article deals with the paradigm of the adverbial modifier in the English and Azerbaijan languages. The adverbial modifier is considered a secondary part of the sentence that modifies a verb, an adjective, or an adverb in the article. The kinds of adverbial modifiers are touched upon in the article. Some kinds of them are analyzed through examples from different sources in both languages. The article especially highlights the importance of the usage of the adverbial modifier of manner. It states that both languages have this kind of adverbial modifier. Each of them has their ways of expression in both languages.

Интизар Мирзаева

Резюме

**ПАРАДИГМА НАРЕЧИЯ ОБРАЗА ДЕЙСТВИЯ В СОВРЕМЕННОМ
АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

В статье рассматривается парадигма наречия-модификатора в английском и азербайджанском языках. Наречие считается второстепенной частью предложения, которая изменяет глагол, прилагательное или наречие в статье. В статье затронуты виды наречий-модификаторов. Некоторые из них анализируются на примерах из разных источников на обоих языках. В статье особо подчеркивается важность использования наречия образа действия. В нем говорится, что в обоих языках есть такой тип наречия. Каждый из них имеет свои способы выражения на обоих языках.

Rəyçi: dos. Ş.Şabanov

ƏDƏBİYYAT

Laheg Inas

Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.010.

SENSE OF (UN)BELONGING IN ABOULELA'S AND DANGAREMBGA'S WRITING

Keywords: *Alienation, diaspora, displacement, (un)belonging.*

Açar sözlər: *Özgüləşmə, diaspora, köçürmə, aidiyyat.*

Ключевые слова: *отчуждение, диаспора, перемещение, (не)принадлежность*

Introduction: By the nineteenth and beginning of the twentieth centuries, the world witnessed the tide and raid of the metropolis towards the so-called back then colonies. However, since the 1970s, postcolonialism as a theoretical framework of ideas and liberating principles has been imported into literary studies and criticism as a term to explore the numerous social, cultural, and historical sequels and causalities of colonialism [2, p. 204]. The recession of such a colonial expansion neither led to the termination of geographical disruption nor to the end of the centre's exploitation.

Nevertheless, by the end of the 20th century, the movement was reversed. Such an epoch witnessed the rise of immigration waves, departing from the periphery towards the imperial centre. Hence, diaspora communities in the West further burgeoned and variegated. However, issues related to such minorities have since been approached as a subheading of postcolonial writing. Postcolonial studies tackling questions of displacement, otherization, and alienation catered a fertile ground for exiled subjects' troubles with the Western imperial conduct.

Similar to the struggles of colonial societies, diaspora communities live in between the complications of cultural, racial, and political (un)belonging to the host country and motherland alike. Whilst uprooted from their homelands, the majority are faced with the impossibility of re-rooting in the new land. The exiled subject is always confronted with a dividing gap of binary opposites, such as West and East, dominant and dominated, and liberal and nonliberal. As a result, cultural belonging and ideological affiliations become a stumbling stone in any attempt of societal integration.

In the face of such a contention, Western countries have tried to promote the concept of cosmopolitanism as a mechanism to incarnate a homogenous society beyond nationalism. In addition to its positive attitude towards the other, the term is further suggestive of a worldwide view unchained by strings of racial and ethnic

pertinence. As Jeremy Waldron explains under the rubric of cosmopolitanism identity construction is beyond “the idea of belonging to or devotion to or immersion in a particular culture” [2, p. 66]. In his book, *The Coming Community*, Giorgio Agamben further extends that, under such a philosophical lore of existence “humans co-belong without any representable condition of belonging” [8, p. 60].

Leila Aboulela and Tsitsi Dangarembga as Postcolonial Voices:

Leila Aboulela is a Sudanese Muslim novelist. She is a daughter of an Egyptian mother and a Sudanese father. She lives in Aberdeen, Scotland, where the majority of her novels and stories settings are revolving around. In addition to her widely acclaimed novels, *The Translator* and *Minaret* as such, she is the author of two award winning collections of short stories, *Coloured Lights* and *Elsewhere, Home*. Her writing is saturated with irony, that is ridiculing extremists of either worlds and unveiling the implicit shackles of sexism in both. Whilst characters are usually portrayed as immigrants who are religious yet non-fundamentalist, themes are usually invested into spirituality and liberalism, cultural contentions, identity confusion and patriarchal oppression [5, p. 169].

Likewise, Tsitsi Dangarembga has been uprooted from her country of origin, Zimbabwe. She lived her early years in the UK and returned at the age of six. Similar to most colonial sites, settlements of white people, which presented a minority, were implanted and granted power and dominance over the indigenous majority. As Dangarembga narrates in her semi-autobiographies, *Nervous Conditions* and *The Book of Not* [7, p. 178], such imbalance marked the doom of the native culture, language and social system. The colonial regime was engrossed in re-colouring and re-moulding the native people to fit the Western imperial matrix.

Foreign and Foreignized lands:

Aboulela sets the sense of geographical disruption at the very onset of the novel. The protagonist’s monologue brews the discomfort of displacement she is grappling with. Najwa, who had fled Sudan with her mother and brother to London after the country’s political upheaval and her father’s execution, is struggling to locate her self-image in a discordant foreign land. As the first lines narrate:

I ‘ve come down in the world. I’ve slid to a place where the ceiling is low and there isn’t much room to move. Most of the time I’m used to it. Most of the time I’m good. I accept my sentence and do not brood or look back. But sometimes a shift makes me remember. [1, p. 1]

Apparently, Najwa is self-conscious of the constraints and limitations of her exile. The sense of her un-belonging and unfitting distorts her perception of the place as low, narrow, and confining. The assertion of such attributes to the exile draws hints to its unmentioned counterpart, that is homeland. As Homi Bhabha clarifies in his book, *The Location of Culture*, the sense of displacement engendered by immigration, be it forced or not, forms an intangible yet sturdy bind between the subject and the so-called home [4, p. 5]. Boundaries ascend beyond the geographical mapping, to denote a crossing point of acculturation and uprooting.

Bhabha further adds that the more borders acquire a sense of the “beyond”, the more the division between the private and the public world becomes nebulous for the immigrant [4, p. 9]. The liminal between home and the world is erased. Even though Sudan was perceived as home in her early life, being threatened and forced to escape,

Najwa found security in the UK. However, whilst Sudan was insecure, the UK failed to cater to social inclusion in Najwa. Henceforth, the boundary between home and elsewhere ceased to exist. Najwa is cornered with a sense of un-belonging everywhere.

Parallel to Najwa's sense of geographical un-belonging is Tambu's derangement in Dangarembga's autobiographical novels. Tambu was rendered a nomad in her own country. She was forced to leave her family and live with her uncle for primary school education and yet move later to high school. Moving into her uncle's house, Tambu described the difference between the houses of white people and black African teachers of the missionary, which were, unlike the former, unrefined and unwell-structured, "Houses had to be built to shelter the new crop of educated Africans that had been sown in ... these houses that accommodated the returning teachers remained dark and ruddy" [6, p. 63].

In *Young Ladies' College of the Sacred Heart*, Tambu and the rest of her black classmates were not allowed to use the same bathroom with white people "It was my first time in those toilets. Ablution blocks were like that in those days: sanctified places" [7, p. 66]. Dangarembga's novels portray a different kind of dislocation. She sheds light on the way natives have been displaced and rendered strangers in their land. As this land is being controlled by the colonizing white minority of settlers, it starts, by means of power, to be 'foreignized', transfigured and distorted to cater a harmonious space for the dominant group and gradually eliminate the existence of the dominated.

Un-belonging and Cultural Alienation:

So far the essence of the conception of alienation could be induced in its etymological derivatives. 'Alien' which is traced back to the Latin 'aliens' means "belonging to another". Its cognate Latin verb 'alienate' is suggestive of one's inability to belong or to fit in. It is translated as "to estrange [9, p. 105], to 'take away', 'remove', or 'cause a separation to occur' [10, p. 45]. The diaspora's subject sense of alienation is further demystified in postcolonial critics' accounts. For instance, Ashcroft et al. designates it as a crisis in one's self-image that is concomitant of any experience of displacement [3, p. 9].

During her early years in the UK, Najwa, despite her alienation from her roots, mother tongue, and homeland, has with certainty and unconsciously divided her world into two sides. Londoners, to whom she has affiliated herself, and the 'other' which grouped together conservative Muslims like Wafaa, "a backward fundamentalist, someone to look down on" [1, p. 164]. However, later on, her growing consciousness of her skin color diminished such a certainty. As the story narrates, "I was conscious of my shitty-colored skin next to their placid paleness" [1, p. 160]. Such a moment of realization denied her belonging to either side. She ceased to be the random British girl she had for long considered herself to be.

As the story hints Najwa forced herself to dress in short skirts and embrace a liberal way of thinking to link and make her self relevant to the place. Najwa's sense of un-belonging and alienation is further traced in her contradictory feelings of love, hate and envy for the place and its people, "I disliked London and envied the English, so unperturbed and grounded, never displaced, never confused" [1, p. 160].

Najwa's immediate awareness that due to Tammer's beard, her veil and their Eastern features are most likely imbuing images of terrorists in the minds of

Londoners, stating that “I sense the slight unease he inspires in the people around us. I turn and look at him through their eyes. Tall, young, Arab-looking, dark eyes and the heard, just like a terrorist” [1, p. 94], accentuates her double consciousness and newly realized yet disturbing truth about her self-image as not being a true British citizen like them. Owing to her looks, Najwa who is already estranged from her motherland using displacement, is now alienated from the UK, her solely left shelter.

The alienating sense of skin colour consciousness is shared by Tambu as well. Colonial spaces, by a matter of fact, fostered rules of segregation and discrimination. The black individual was rendered inferior and undeserving of equal treatment with white people. Tambu and her black classmates were either blatantly degraded or fetishized, subduing them into the remnants of alienation, violence and self-hate.

Once more I was ashamed of myself... I was distressed ... Why on earth did I keep on doing these meaningless things that made me like myself less! The mere thought of why this might be so, having to do with a fundamental and inalienable state of not being worthy. [7, p. 108]

Likewise, Seaman’s distinction of cultural estrangement, as a subtype of alienation, exhibits relevance to the enigma of colonized subject. It is introduced as “the individual’s rejection of, or sense of removal from, dominant social values” [10, p. 55]. The discordance of beliefs and values from one’s close and large circle of surrounding people or even the country’s mainstream, in general, brews a sense of exclusion, estrangement, and un-belonging.

Tambu has been muddled in a similar dilemma. She was impelled to advocate one of the two, her family and people who supported fighters of freedom or the country’s dominant minority that provided her with educational opportunities. Tambu was induced and encouraged by the colonizers to detach herself from her family as it did not accord with their agenda. The racism she encountered in the College of Sacred Heart and the flagging of her family and tribe as shameful urged her to withdraw from her origins. However, the colonizers did not exert themselves to provide Tambu with a substituting and inclusionary society, that would guard her from the alienation and emptiness she had slid into. Such a whirlpool of contradictions and racism served as a constant reminder of her inescapable roots.

Conclusion: Colonial and postcolonial novelists in general, Leila Aboulela and Tsitsi Dangarembga in particular, have tackled varying forms of un-belonging. In *Minaret*, Aboulela has addressed the multidimensional struggles of Eastern diaspora in Western foreign lands. In *Nervous Conditions* and *The Book of Not*, Dangarembga brought to the fore a dissimilar encounter between the West and its counterpart, where the native land is the site of such a conflict. However, either ways sense of un-belonging is displayed as a sequel of dislocation and cultural alienation.

Whilst the diasporic subject is struck by the foreignness of the new land and its discordant mainstream, the colonized subject is systematically foreignized and estranged from his native land and culture. Both novelists have portrayed the attempts of protagonists, Najwa and Tambu, in immersing themselves within the Western other. Either way, Najwa and Tambu have been denied acceptance due to racial considerations. Henceforth, the novels implicitly advocate the fact that a sense of belonging is manifest in the person’s celebration and embracing of their ideological and cultural origins.

References:

1. Aboulela, L. *Minaret*. Black Cat, 2005.
2. Ashcroft, B. Griffiths, G. Tiffin, H. *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*, 3rd (ed.). Abingdon, Oxon: Routledge, 2013.
3. Ashcroft, Bill & Griffiths, G. & Tiffin, H. *The Empire Writes Back*. Routledge, 2003.
4. Bhabha, H. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994. Print.
5. Butterworth, S. Book Review: Elsewhere, Home. *Anglican Theological Review*, 101(1), 2019, pp. 169-171. <https://doi.org/10.1177/000332861910100128>.
6. Dangarembga, T. *Nervous Conditions*. Women's Press (UK), 1988.
7. Dangarembga, T. *The Book of Not*. Ayeibia Clarke Pub Limited, 2006.
8. Felluga, D. F. *Critical Theory: The Key Concepts*. Abingdon, Oxon, Routledge, 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315718873>.
9. Sanal M. & Zare L. "Organizational Alienation". *International Journal of Business and Management Invention*, 6(4). 2017, pp. 105-112.
10. Sarfraz, H. "Alienation: A Theoretical Overview". *Pakistan Journal of Psychological Research*, 12(1-2). 1997, pp. 45-60.

Laheg Inas

Xülasə

ABULELA VƏ DANQAREMBQANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ (QEYRİ) MƏNSUBİYYƏT HİSSİ

Tədqiqatda L.Abulelanın "Minarə" əsərində və T.Danqarembqanın avtobiografiyasında mənsubiyyət hissi və onun çoxölçülü təzahürlərinin təsvirini araşdırılır. Maraqlıdır ki, hər iki yazıçı Şərqi və Qərbi bina əsliklikləri arasındakı hərəkətlərində diasporik və müstəmləkə subyektlərinin mədəni görüşlərinə dərinlən nüfuz edirlər. Aşcroft və digər postkolonial tənqidçilərin fikirlərinə əsaslanaraq, mənsubiyyətsizlik hissi yerdəyişmə və sosial özgələşmə təcrübələrinin nəticəsinin proobrazı kimi təqdim olunur. Beləliklə, Nəva və Tambunun mübarizəsi Şərqi diasporu və müstəmləkə şəraitində olan xalqların digər Qərbi xalqları ilə birgə yaşayışı üçün səciyyəvidir.

Лажер Инас

Резюме

ЧУВСТВО (НЕ)ПРИНАДЛЕЖНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБУЛЕЛЫ И ДАНГАРЕМБГИ

В настоящем исследовании анализируется изображение чувства (не)принадлежности и его многомерных проявлений в произведении «Минарет» Л. Абулелы и автобиографии Т. Дангарембги. Примечательно, что оба писателя глубоко погружаются в культурные встречи диаспоральных и колониальных субъектов в своем движении между бинарной противоположностью Востока и Запада. Опираясь на мнения постколониальных исследователей, таких как Эшкрофт и др., чувство не-принадлежности предстает прообразом последствий опыта перемещения и социального отчуждения. Следовательно, борьба Наджвы и Тамбу характерна для сосуществования восточной диаспоры и колонизированных народов с другими западными народами.

Рәуғи: f.f.d. A.Q.Musayeva

Nigar Fərhadova
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.012.

KETİ AKERİN YARADICILIĞINDA FEMİNİST İDEYALARIN TƏBLİĞİ

Açar sözlər: *feminizm, gender, cəmiyyət, postmodernizm, eksperimental, plagiat*

Key words: *feminism, gender, society, postmodernism, experimental, plagiarism*

Ключевые слова: *феминизм, гендер, общество, постмодернизм, экспериментатор, плагиат*

Giriş Bədii ədəbiyyatda qadın problemi, feminizm, gender məsələsi kimi mövzulara müxtəlif dövrlərdə rast gəlmək mümkündür. Müasir dövrün kontekstindən çıxış edərək deyə bilərik ki, demokratik dünya modelinin qurulması, bərabər hüquqluluq prinsipi baxımından qadınların cəmiyyətə təsiri və sağlam gələcəyin yetişməsindəki rolu danılmazdır. Utopik sosialist ideyaların təbliğatçısı olmuş Şarl Furiye ilk dəfə “qadının sosial vəziyyəti ictimai tərəqqinin meyarıdır” [8] şüarı ilə çıxış edərək feminizm sözünü işlədərək qadınların azadlıq və bərabərlik hüquqlarını müdafiə etmişdir.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin I yarısında feminizmin ilk dalğasının yaranması cəmiyyətin müxtəlif sferalarında qadınların kişilərlə eyni hüquqa sahib olmasını tələb edən hərəkətlərlə izlənilirdi. Kişilərin sahib olduqları hüquqlar əsas meyar kimi qəbul edildiyindən qadınların da məhz bu imtiyazlara sahib olmaq səlahiyyəti bildirilirdi. 60-cı illərin sonlarında yenidən qadın hərəkətlərinin başlaması ilə feminizmin ikinci dalğası yarandı. Hüquqi müstəvidəki tələblər daha da dərinləşdi, qadının “öz müqəddəratını təyinetmə və ictimai yerini müəyyənləşdirmə” [9] hüququna sahib olması tələbi qoyulmuşdu. Məhz bu dövrdə ilk dəfə britaniyalı alim Ann Okli tərəfindən bioloji və sosial cins anlayışlarını bir-birindən fərqləndirən “gender” termini işlədilmişdir.

1990-cı illərin əvvəllərində inkişaf edən üçüncü dalğa 1960-70-ci illərin ikinci dalğası ilə müqayisədə müxtəliflik və inklüzivliyə diqqət yetirdi və feminizmin mənasını yenidən müəyyən etməyə çalışdı. Bu yeni feminist dalğa, ikinci dalğa feministləri kimi reproduktiv hüquqlara və bərabərliyə müraciət etdi, cinsi təcavüz kimi məsələlər yenidən gündəmə gətirib [10].

Zaman keçdikcə feminist ideyalar siyasi və ictimai aspektlərdə inkişaf etməklə yanaşı bədii ədəbiyyatın da əsas mövzularından birinə çevrilmiş, ədəbiyyatda qadın problemi, gender məsələsi, feminizm kimi tədqiqat istiqamətləri formalaşmışdır. Postmodernist amerikalı yazıçısı Keti Aker də əsərlərində feminist ideyaların təbliğinə yer verən yazıçılardandır.

Keti Akerin əsərlərində feminizm

Ədəbi qaydalara, stereotiplərə və normalara meydan oxuyan yenilikçi və tənqibətçi əsərləri ilə tanınan feminist yazıçı Keti Aker 1947-ci ildə anadan olub.

Yazı üslubu postmodern və eksperimental yanaşma ilə xarakterizə olunan yazıçı avtobioqrafiya, pornoqrafiya, pop mədəniyyəti və ədəbi pastiş elementlərini birləşdirərək ənənəvi prinsiplərə zidd olan əsərlər yaratmışdır.

Keti Akerin feminist ideyaları onun mətnlərinin əsas mövzudur. O, qadınların azadlığını təbliğ edərək ictimai norma və gözləntilərin onların özünüifadəsini məhdudlaşdırması yollarını araşdırmışdır. Ədib əsərlərində patriarxal cəmiyyətin məhdudluqlarına qarşı üsyankar səsinə ucaldan güclü və qeyri-ənənəvi qadın qəhrəmanların obrazını yaratmışdır.

O, əsərləri ilə 1970-ci illərin ortalarında meydana çıxan pank hərəkatının yolçusu olmuş, pank və post-pank mədəniyyətinin nümayəndəsi kimi tanınmışdır. Akerin yazı tərzini dövrünün digər postmodernist yazıçılardan tamamilə fərqlənir. Digər müəlliflərin mətnlərini dəyişdirmək və ya başqa mətn əlavə etməklə yeni kontekst yaratmaq, orijinalı təhrif etmək bəzi müəlliflər tərəfindən plagiat hesab edildiyi halda bu, onun diqqətəlayiq ədəbi üsullarından biri hesab edilmişdir. Onun yazılarının təsiredici dərəcədə unikal olmasının başqa bir səbəbi isə o idi ki, o, öz şəxsi kimliyini uydurma personajlarının kimliyi ilə mükəmməl şəkildə qarışdırırdı. Bu, onun yazı tərzini tamamilə mürəkkəbləşdirirdi. “Əsər müəllifin şəxsiyyətindən bəhs etdikdə avtobioqrafiyaya çevrilir; sadəcə rəvayətlərə əsaslandıqda isə adiləşir” [5, s. 96]. Keti Akerin əsərlərində bu balans qorunurdu, onun hər hansı bir obrazında müəllifin bir hissəsini mütləq görmək mümkündür. Yazıçının əsərlərindəki əsas mövzulardan olan cinslilik məhz onun öz həyat təcrübəsindən qaynaqlanır. Onun məqsədi qadınların cinsi təcrübəsi kimi tabu mövzulara işıq salmaqla cəmiyyətin qadınlara olan gözləntilərini pozmaq idi. Onun bu ideyaları sonralar pank feminizminin əsas prinsipinə çevrilmişdir. Keti Akerin janrları və cinsləri (kişi-qadın) birləşdirən mətnləri oxucu ilə müəllif, mövzu və obyekt, reallıq və uydurma, həqiqət və bədii ədəbiyyat kimi ənənəvi dialektikanı pozmağa yönələn postmodern diskursun prinsiplərinə əsaslanır. Pastiche və plagiat kimi postmodern prinsiplərdən məharətlə istifadə edən müəllif çağdaş amerikalı cəmiyyətində mövcud olan problemləri özünəməxsus radikal tərzdə ifadə etməyə çalışır. Əsərlərində istifadə etdiyi taktikalar – cinsi mazoxizm, narkotik istifadəsi və özünə zərər yetirmə – kapitalizmdən uzaqlaşmaq üçün edilən anarxik cəhdlər kimi şərh olunur. Həmçinin ədib əsərlərində orijinal cinsiyyət mifinə qarşı çıxmaqla şəxsiyyətin dəyişkən qurulması ehtimalını təsdiqləyir.

“Böyük gözləntilər” Keti Akerin ənənəvi ədəbi metodlara qarşı çıxdığı əsərlərindən biridir. Müəllifə görə “özünü tapmağın yeganə yolu kimisə parçalamaqdır” [1, s. 10]. Bu prizmadan çıxış edərək o, Çarlz Dikkensin əsərini “parçalayaraq topladığı dağınıqlardan” yeni bir əsər yazmışdır.

Uşaqlıq xatirələri, Milad ərəfəsi, müharibə səhnələri arasında irəli-geri keçid edən müəllif terror, seks, zorakılıq, tükürpədicilik, qan, göz yaşlarını təsvir edir, təhkiyəni tez-tez dəyişməklə, dayanmadan əsərinə yeni obrazlar gətirərək başqalarını çıxarmaqla, oxucuya Çarlz Dikkensdən tanış olan obrazları fərqli formada təqdim etməklə postmodernist oyunu qurur. Çarlz Dikkensin əsərinin kollajı olan romanda Pipi Peterə çevrilir. Pip valideynlərini itirmişdi, Peter də valideynlərini itirdi, amma bir vaxtlar bizə tanış olan şəkildə deyil: anası özünü öldürdü, anasının anası da öldü və Peter o, doğulmamışdan əvvəl qaçan atası ilə heç vaxt görüşmədi. Akerin versiyasında, atasız böyüyən obraz ata boşluğunu qadınları po-

zan, manipulyasiya edən və tərək edən kişilərlə doldurulur. “Qadın onu (atasını) başqaları ilə əvəz etdi və nəticədə anasını “öl”düdü” [1, s. 60]. Tənqidçilərinin fikrincə Ketı Akerin böyük yumor hissi var. O, bu əsəri ilə təkəcə Çarlz Dikkensi deyil, ən dəhşətli ağırları da parodiya edə bilirdi.

Ana yarası və onun övladlarına “mirası” Ketı Akerin romanlarında təkrarlanan mövzudur. Tərək edilmək, unudulmaq, utanc, zəiflik, fədakarlıq, emosionallıq kimi duyğular anadan qıza ötürülür və mənimsənilir. Ədibin “Böyük gözləntilər” kitabında yazdığı kimi: “Mən doğulmamışdan əvvəl anam mənə nifrət edirdi, çünki atam onu mənə görə tərək etmişdi” [1, s. 39]. Əslində Ketı Akerin mətni ilə oxucu “ana yarası”nın matriarxal olmadığını və bunun patriarxallıqdan qaynaqlandığını öyrənir.

Yazıçı əsər boyu göstərir ki, Peter çirkəblə dolu cəmiyyətdə sadəcə sağ qalmaq, yaşamaq istəyir. Roman boyu yaşını dəyişən gənc qıza əsla gəncliyin məsumluğu verilmir. Ketı Aker göstərir ki, yetimlər “qız məktəbi adı ilə maskalanan qadın terrorist evində” yaşayan, bədənlərini satmağa məcbur edilən qadınlardır. Əsgərlər gənc qızları zorlayır, körpələri öldürürlər. Pul kübarlıq və ya sinfi ayrı seçkilik göstəricisi deyil, yaşamaq və ya məhv olmaq üçün bir mənbədir. Müəllif üçün pula və şöhrətə maraq axmaq və qarşısızalmaz bir duyğudur. Ketı Akerin hekayəsindəki uşaq üçün pul azadlıq fürsəti olduğu qədər də yüküdür - “Mən artıq insan üçün insan deyildim, əşya idim, dolu pul kisəsi idim” [1, s. 106]. Həm Ketı Akerin, həm də Çarlz Dikkensin obrazları öz buxovlarından azad olaraq mövcud mədəni, ictimai, cinsi problemləri aşmaq istəyir. Amerika ədəbiyyatında nadir hallarda qadınlara qarşı dərin fiziki və emosional zorakılıq, cinsi ayrışçılıq və bəzi bu kimi mövzulara rast gəlmək mümkündür. Lakin qeyd olunanlar Ketı Akerin yaradıcılığının əsas nüvəsini təşkil edir. “Liseyde qan və bağırsaqlar” (“Blood and Guts in High School”) əsərində də müəllif qadın probleminə çağdaş prizmadan yanaşır, açıq-saçıqlığı ilə zorakılıq, təcavüz mövzusunə kəskin feminist münasibətini göstərir. Tədqiqatçı Maykl Klyun fikrincə, “Akerin tabulara münasibəti və mazoxizmi təsvir etməsi, suverenliyin mənfi aspektləri ilə yanaşı onun bu mövzulara münasibətini nümayiş etdirir” [4, s. 495].

Ketı Aker əsərdə obrazlarını qurban kimi təqdim etməkdənsə, qəbul edilmiş sosial skriptləri tərsinə çevirməyi hədəfləyir və daxili tənqidlərdən ibarət mətn yaradır. Karen Brennana görə, Ketı Aker Ziqmund Freyding Elektra kompleksinin daha incə (və bir qədər ironik) inversiyasını müdafiə edir [7, s. 248].

1978-ci ildə nəşr olunan, pank estetikasının, postmodern fantastikanın, postfeminizmin, antifeminizmin simvoluna çevrilmiş roman Ceni Smit adlı qızın həyatından bəhs edir. Roman bütün kitabı əhatə edən izahatla başlayır: *Anasını heç vaxt tanımamışdı, o, Ceni bir yaşında olarkən vəfat etmişdi, Ceni hər şeydə atasından asılı idi və atasını sevgilisi, qardaşı, bacısı, pulu, əyləncəsi və “atası” hesab edirdi* [2, s. 7]. Bu girişlə müəllif oxucunu romanda baş verəcək şəxsiyyətlər arasında münasibətlərindəki qarışıqlıq, qeyri-ənənəvi qohumluq münasibətlərinin yer aldığı tavitoloji bir dünya ilə tanış edir.

Aker Cenini iffətli və sadələvh təsvir etməklə onun atası ilə qeyri-ənənəvi münasibətini patriarxal cəmiyyətin çirkəbi kimi vurğulayır. *Mənə dedin ki, sən də mənimlə Peter (Ceninin oyuncaq quzusu) kimi sadəcə dostsan və birlikdə yatmaq fikrində deyilsən. Bu, mənim bu sənət əsərləri ilə yatmağım kimi deyil: ən yaxşı dostunuzla yatmaq həqiqətən, çox ağır olur* [2, s. 9].

Münasibətləri oyuncaq heyvanla müqayisə edən uşağın hərəkəti digər paraqrafda cinsi davranışın ifşası kimi təqdim edilir. Ceni atasından onun çarpayısında yatmağı xahiş edir, bu, onun yaşındakı uşaq üçün adi bir tələb kimi görünür. Atası ilə münasibətdən hər vəchlə qaçmağa çalışan uşaq heç bir nəticə əldə edə bilmir. Nəhayət, atasının onu tərk etməsinin qarşısını almaq üçün Ceni onun cinsi istəklərinə təslim olur. Ceni atasının bir gün gedəcəyi qorxusuna qalib gəlir və bunun qarşısını almağın yeganə yolunun ona istədiyini vermək olduğunu bilir.

Freydin nəzəriyyəsiindən çıxış etsək deyə bilərik ki, on yaşlı qız Ceni başına gələnlərdən sonra sanki evin “anası” olur. O, atası üzərində də tam nəzarətə malikdir. Daha sonra Cenin atasına aşiq olması, atasına “bildiyim ilk sevinc sən-sən” deməsi Akerin Freydin Elektra kompleksinə sarkastik şərh kimi görünür. Yazıçı Ceni evin anası, ata Connini isə ona tabe olan uşaq kimi təsvir etməklə ənənəvi ailə standartlarına və patriarxiyaya hücum edir. Bununla, ailə strukturunun böyüklərin sosiallaşmasına qeyri-müəyyən təsirini qeyd edən Aker ailələrin uşaqlara zərərli və dərin təsir göstərə biləcəyini vurğulayır.

Postmodern yazıçı bu əsərində də sərbəst şəkildə digər tanınmış romanları plagiat etdiyini etiraf edir. Əsərdəki bir çox ideyalar məhz Nataniel Hotornun “Qırmızı hərf” (“The Scarlet Letter”) əsərindən götürülmüşdür. Həmçinin azyaşlı qızın başına gələn hadisələr V. Nabokovun “Lolita” əsərini xatırladır.

Nəticə Ədəbi metodları postmodernist feminizmin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etdiyindən, həmçinin müraciət etdiyi mövzular müasir dövrün problemlərinə əsaslandığından Keti Akerin yaradıcılığı aktualığı ilə seçilir. Müəllifin yazıları ədəbiyyat, feminizm və avanqard sənətin kəsişmə nöqtələrinin təcəssümü ilə ənənəvi stereotiplərə və ədəbi prinsiplərə meydan oxuyur. Feminizmin üçüncü dalğasının manifestinə birbaşa istiqamət verən yazıçılardan olan Keti Aker sensasiyalı məzmunu və detallı təsvirlərə görə bir çox feministlər tərəfindən pank fantastikasını kimi rədd edilmişdir. Müəllifin nəzərə çarpan nəzəri meylləri daha yaxından tədqiq edildikdə eksperimental linqvistik üslubla birləşərək yüksək dərəcədə inkişaf etmiş feminist mövqeyə işarə edir. Həm “Böyük gözləntilər”, həm “Liseydə qan və bağırsağ” romanlarında müəllif postmodernizmin plagiat, kollaj, pastiş kimi prinsiplərindən istifadə etməklə patriarxal cəmiyyətdəki qadın problemlərini özünəməxsus radikal tərzdə təsvirini yaratmışdır.

Keti Akerin yaradıcılığının feminist prinsiplər əsasında tədqiqi, həmçinin “Böyük gözləntilər” əsərinin Çarlz Dikkensin əsəri ilə paralel şəkildə təhlili məqalənin elmi yeniliyinin göstəricisi hesab oluna bilər.

Məqalə “Çağdaş Amerika ədəbiyyatı”, “Amerika ədəbiyyatında postmodernizm”, “Amerika ədəbiyyatında feminizm” kimi əsas və seçmə fənlərin tədrisində istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Acker K. Great Expectations. Grove Press. 1994.
2. Acker K. Blood and Guts in High School: A Novel. Grove Press. 1994.
3. Cəlil N. Feminizm: anlayışlar, cərəyanlar, tədqiqat istiqamətləri. Bakı Tədqiqat İnstitutu; URL: <https://bakuresearchinstitute.org/feminizm-anlayislar-cereyanlar-tedqiqat-istiqametleri-2/>

4. Clune, Michael. Blood Money: Sovereignty and Exchange in Kathy Acker. Contemporary Literature. 2004.
5. Hardin, Michael. Review of Review of Rip-off Red, Girl Detective and the Burning Bombing of America: The Destruction of the U.S.; Essential Acker: The Selected Writings of Kathy Acker, Amy Scholder, by Kathy Acker, Amy Scholder, and Dennis Cooper. Modern Language Studies 33, no. 1/2 (2003): 95-98. <https://doi.org/10.2307/3195312>.
6. Scholder, Amy. Essential Acker. (New York: Grove Press, 2002)
7. Tardi M. Great Expectations: Incest and Incompleteness in Kathy Acker's Blood and Guts in High School, University of Nizwa, Studies in English Drama and Poetry. Vol. 3, s. 248. URL: https://www.academia.edu/62796309/Great_Expectations_Incest_and_Incompleteness_in_Kathy_Acker_s_Blood_and_Guts_in_High_School
8. https://www.academia.edu/104653771/EH_Konfrans_tezis_29_02?uc-sb-sw=40913966
9. <https://bakuresearchinstitute.org/feminizm-anlayislar-cereyanlar-tedqiqat-istiqametleri-2/>
10. <https://literariness.org/2017/10/29/third-wave-feminism/>

Nigar Farhadova

Summary

PROMOTION OF FEMINIST IDEAS IN THE WORK OF KATHY ACKER

The article is about the work of Kathy Acker, one of the main representatives of postmodern American literature, more precisely, the analysis of feminist ideas in her works. The introduction provides an overview of the history of feminism and all three waves of feminism. In the main part, the postmodern principles in Kathy Acker's work are defined, and the author's writing style is reported. In addition, Kathy Acker's feminist ideas were analyzed through two novels. The conclusion summarizes the analysis and considerations.

Нигяр Фархадова

Резюме

ПРОДВИЖЕНИЕ ФЕМИНИСТСКИХ ИДЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ КЭТИ АКЕР

Статья посвящена творчеству Кэти Акер, которая считается одной из главных представительниц постмодернистской американской литературы, а точнее, анализу феминистских идей в творчестве автора. Во введении представлен обзор истории феминизма и всех трех волн феминизма. В основной части определяются постмодернистские принципы в творчестве Кэти Акер и сообщается стиль письма автора. Кроме того, феминистские идеи Кэти Акер были проанализированы в двух романах. В заключительном разделе подводятся итоги анализа и выводы.

Рәуғи: prof. A.Z.Sabitova

METODİKA

Zümrüd Qafarlı
Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.014.

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ AFFEKT BİLDİRƏN SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDRİSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *affekt bildirən sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, morfosintaktik quruluş, sintaktik kombinatorika*

Key words: *fixed word combinations denoting affect, phraseological units, morphosyntactic structure, syntactic combinatorics*

Ключевые слова: *устойчивые словосочетания обозначающие аффект, фразеологизмы, морфосинтаксическая структура, синтаксическая комбинаторика*

Giriş. İngilis dilinin yuxarı kurslarda tədrisində frazeoloji birləşmələrin, yəni sabit söz birləşmələrinin tərcüməsi zamanı azərbaycanlı tələbələrdə müəyən çətinliklər yaranır. Çünki, tələbələr frazeoloji birləşmələri hərfi tərcümə etməyə cəhd edir, onun ekvivalentini taparkən müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün ingilis dili dərslərində affekt bildirən sabit söz birləşmələrinin tədrisi məsələlərini araşdırdıq.

Məqsəd və vəzifələr. Sabit söz birləşmələri ilə bağlı bizim tədqiqatımız iki fənnin kəsişməsində aparılır: dilçilik və didaktika. Bu baxımdan biz aşağıdakı suallara cavab verməyə çalışacağıq:

– Dilçilik baxımından: bizi hansı strukturlar maraqlandırır və bu strukturları yadda saxlamağa və düzgün istifadə etməyə kömək etmək üçün nəyi vurğulamaq vacibdir?

– Didaktik olaraq: ingilisdilli olmayan tələbələrə affekt sözlərlə əlaqəli frazeologiyanı necə tədris etmək lazımdır?

Birinci sualımız məsələnin linqvistik aspektinə aiddir və bu bizi affektiv frazeologiyaya xas linqvistik xüsusiyyətlər axtarmağa istiqamətləndirir. Belə linqvistik biliklər ingilis dilinin tədrisi üçün daha çox metodoloji məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verir (xüsusi təsnifat, müəyyən ifadələr üçün qeyd edilməli olan xüsusiyyətlər və s.). Kouli, Melçuk, Gonsales-Rey, Qleyzer, Hollidey, Mun, Zipman, Houart və başqalarının tədqiqatları bizə bu dil hadisələrinin bəzilərini daha yaxşı anlamağa və müəyyən etməyə kömək edir.

Didaktik səviyyədə ingilis dili müəllimlərinin mülahizələri və müşahidələri bu ifadələrlə qarşılaşdıqda müəyyən öyrənmə çətinliklərini vurğulamağa imkan verir. İngilis dilini yuxarı kurslarda tədris edən müəllimlər ingilis dili öyrənən tələbələrin bu strukturları mənimsəməkdə çətinlik çəkdiqlərini etiraf edirlər, çünki onlar bu birləşmələri tam olaraq hansı konsepsiya ilə əlaqələndirəcəklərini bilmir və bu halda onlardan istifadə etməməyə üstünlük verirlər. Bununla belə, müəllimlər bilirlər ki, sabit söz birləşmələrinin istifadəsi faydalı və linqvistik qısa yoldur, daha artıq söz və ya hətta cümlə işlətməkdənsə, fikri ifadə etmək üçün çox əlverişlidir. Ona görə də müəllimlər bu ifadələri seçməli olurlar və onları tədris etməyi məqsədmüvafiq hesab edirlər.

İngilis dilini öyrənən yuxarı kurs tələbələri üçün sabit söz birləşmələrinin öyrənilməsi daha effektivdir. Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılar bu strukturların tədrisinə xüsusi nəzər salmışlar və bu əsaslandırılmış tədrisi təqdim etmək üçün biz onların yanaşmalarını nəzərdən keçirdik.

Bu nümunələrdən biz, ümumən, affekt leksikasını və affektlərin frazeologiyasını tədris etmək üçün didaktik ardıcılıqlar hazırladıq.

Əvvəlcə ingilis dilinin tədrisi üçün bizi maraqlandıran linqvistik təsvirləri təqdim edəcəyik. İkincisi, bu mövzuda tədqiqatçıların işinə nəzər salacağıq və nəhayət, üçüncüsü, affektiv frazeologiyanın tədrisi-öyrənilməsi ilə bağlı verdiyimiz təklifləri müzakirə edəcəyik.

Linqvistik təsvirlərlə bağlı qeyd edə bilərik ki, frazeologiya elementlərinin bir neçə tipologiyası yaranmışdır, məsələn, Qleyzer [4, s. 128-133] müxtəlif strukturların təsnifatını təklif edir (kollokasiyalar, idiomatik ifadələr, paremiyalar və s.); Kouli [2, s.19] burada “açıq kollokasiyalar” (geniş mənada leksik vahidlərin demək olar ki, bütün birləşmələri) və “məhdud kollokasiyalar” (birinin mənası digərinin görünüş imkanlarını məhdudlaşdıran leksik vahidlərin birləşmələri) təsvir edir və frazeologiyanın tipologiyası olmayan, lakin digər şeylərlə yanaşı, hiss adlarını təsnif etmək üçün frazeologiyadan istifadə edən, didaktik planda maraqlı olan hiss adlarına və onların kollokativ kombinatorikasına diqqət yetirir.

Tədris üçün bizi maraqlandıran frazeoloji strukturların növünü göstərərək, bu elementlərin linqvistik təsvirinin tədrisə necə kömək etdiyini izah etməyə çalışacağıq.

Tədqiqatçılar tərəfindən təsvir edilən frazeologiyanın bütün formaları affekt bildirən sözlərin təsvirində məntiqi olaraq görünür. Bizi əsasən, sabit söz birləşmələri (*mustard rising to the nose, angel's nest*) və kollokasiyalar (*to be in heaven, to provide happiness*) - iki növ quruluşa malik olan ifadələr maraqlandırır. Bu linqvistik elementlərin bir neçə tərifli var. Biz birləşmələr üçün tədqiqatçıların bu mövzuda bir sıra fikirlərinə diqqət yetirəcəyik. Bundan əlavə, bu təriflər daha sonra nəzərdə tutacağımız tədris baxımından maraqlıdır.

Sintaktik kombinatorikaya gəlinə, yuxarıda adı çəkilən müxtəlif tədqiqatçılar bu frazeoloji elementlərin bəzi sintaktik formalarını təsvir etmiş və bununla da, bizim didaktik məqsədimiz üçün maraqlı olan bir neçə məqam ortaya çıxarmışlar. Həm sabit ifadə, həm də kollokasiya bir neçə qrafik sözün leksik assosiasiyasıdır (*Fixed word combinations: cordon bleu (müstəsna dəvəcadə aşbaz), hair that stands on end (çox qorxmuş biri); collocations: pay attention (diqqət yetirmək), be afraid (qorxmaq)*). Lakin sintaktik xüsusiyyətlər iki məqamı ayırır.

Sabit ifadə onun komponentləri arasında demək olar ki, heç bir xarici elementə icazə vermir (qeyd edək ki, fellərin zərf daxil etməsi çox vaxt mümkündür: *He didn't take his legs at his neck*); yəni, söhbət ifadə daxilində semantik cəhətdən çox məhdudlaşdırılmış sabitlikdən gedir (*a very cordon bleu*). Elementlərin belə birgə baş verməsi proqnozlaşdırıla bilmir, bu da sabit ifadələrin yaradılmasını çətinləşdirir.

İstənilən mənanı yaratmaq üçün hansı sözlərin bir-biri ilə əlaqələndiriləcəyini əvvəlcədən müəyyən etmək mümkün deyil, xüsusən də bu elementlərin sintaktik birləşməsi çox olanda.

Kollokasiya daha çox “sintaktik əlaqə saxlayan iki linqvistik elementin imtiyazlı leksik birgə təzahürü [5, s.149] (*firm intention (əzm), fog to cut with a knife (kəskin duman), pay attention (diqqət yetirmək)*)” kimi müəyyən edilir. Belə bir leksik birləşmə “proqnozlaşdırıla bilən” adlanır. Nəhayət, tədris üçün birləşmələrin üç xüsusiyyəti vacib hesab olunur:

1. Kollokasiyalar, əksər hallarda onlara xarici elementlərin daxil edilməsini qəbul edir: çoxsaylı variantlar yaranır, kollokasiyanın mənası dərinədən dəyişmir;

2. Onların sintaktik kombinatorikası müəyyən hallarda proqnozlaşdırıla bilər: affekt bildirən kombinatorikalar məhdud leksik paradıqmada sabit qalan (tədris və öyrənmə üçün girişi asanlaşdırın) əlaqəli kollokasiyalara malikdir. Məsələn: verbal collocation: *swimming in happiness*; nominal collocation: *a rush of happiness*;

3. Onların morfosintaktik quruluşu dəyişə və ya çox vaxt gözlənilməz ola bilər. Tutin göstərdi ki, “təhlildə kollokasiya bazası onun kanonik konstruksiya-sında (aktiv) olduğu kimi passiv (təhlil əsasında) və ya orta (təhlil) konstruksiya-larda da əsas götürülür”. Bu cür qanunauyğunluqlardan ingilis dilinin tədrisində istifadə etmək olar.

Semantik kompozisiyaya gəlinə, sabit ifadə ilə kollokasiya arasında fərqlənən məqamlardan biri semantik kompozisiyadır. Tətbiq və təhlil zamanı, əsasən, sabit ifadələrin semantik qəbulu və kolleksiyaları arasında problem yaranır. Didaktik səviyyədə frazeologiya nə qədər çox proqnozlaşdırıla bilər, o qədər də əlçatan mənaya malikdir (çünki o, çox metaforik deyil). Bu nöqtəyi-nəzərdən kollokasiyaların əksəriyyətini başa düşmək sabit ifadələrdən daha asan görünür.

Bundan əlavə, ifadənin bütün elementləri ya metaforik, ya da güclü şəkildə qeyd olunan mədəni dəyərə malikdir (tarixi, ədəbi və ya mifoloji istinadlar) bu da onun semantik əlçatanlığını çətinləşdirir.

Kollokasiyalar üçün, əksinə, assosiasiyanın istiqaməti bəzən proqnozlaşdırıla bilər olaraq qalır, semantik mənanı tapmağı asanlaşdırır. Bu xassə kollokasiyanın elementlərindən birinin öz adı mənasını (əsas) saxladığı halda, digərinin başqa mənə kəsb etməsi ilə bağlıdır. Nəticədə, hətta əvvəlcə qismən də olsa, bu halda elementin düzgün mənası bütövü başa düşməyə kömək edir. Melçuka görə, kollokasiyalar demək olar ki, “şəffafdır”.

Hollidey hesab edir ki, semantik motivasiya çox vaxt olmadığına görə, “bu, strukturları öyrənmə üçün başa düşməyi və proqnozlaşdırmağı çətinləşdirir” [5, s.148]. Yalnız kontekst mənanı çıxarmağa kömək edərsə, semantik cəhətdən aydın olur.

Semantik kompozisiya ilə bağlı bu sual, affektiv frazeologiyanın başa düşülməsi ilə bu ifadələrin semantik qeyri-şəffafliq dərəcəsi arasındakı əlaqəni təsvir

etmək üçün sorğuya səbəb oldu: üstəlik, metaforik dərəcə daha yüksəkdir və daha çox ifadə daxil olmaqla çətin olan bir məna daşıyır. Nəticədə, qeyri-şəffaflıq nə qədər çox olarsa, kontekstdən kənar mənaya çıxış bir o qədər çox olur. Bununla belə, müşahidə bu ifadələrin qeyri-şəffaflıq dərəcəsinə görə mənimsənilməsinə əvəlcədən mühakimə etmir. Görünür, qeyri-şəffaflıq elementlərin mənasını anlamaq üçün məhdud imkanla sinonimdir. Bu, həm də mövcud elementlərin düzgün mənasını bilməyinə baxmayaraq, mənası sirr olaraq qalan ifadənin – kollokasiyanın sinonimidir. Buna görə də deyə bilərik ki, qeyri-şəffaflıq məna çıxarmaq üçün maneə elementi kimi görünür. Deməli, birləşmənin mənası komponentlərin cəminə bərabərdir. Qəbul ediləcək qərar bir sıra hallarda qismən subyektivdir. Bundan əlavə, sorğu göstərir ki, linqvistlər sabit ifadələrdən istifadə etməkdən çəkinirlər və mənasını başa düşmədikləri birləşmələri öyrənmə müddətinin sonuna qədər tələbələrə mənimsətməyi tövsiyə edir, performansı dəstəkləyir, həm sintaktik, həm də semantik cəhətdən zəif mənimsənilmiş elementləri ifadə etməkdə linqvistik etibarsızlığı aradan qaldırmağı vurğulayırlar.

Kollokasiyaların tədrisi üçün sintaktik kombinatorikanı nəzərə almaq vacibdir. Kollokativin mənasını çıxarmağa əhəmiyyətli dərəcədə kömək edən elementlərin semantik proqnozlaşdırılmasından istifadə etməliyik. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, mənanı müəyyən etmək heç vaxt asan deyil və kollokasiyalarda mövcud olan semantik motivasiya həmişə təsvirlər haqqında didaktik düşüncə tələb edəcəkdir.

Sabit ifadələrin tədrisi üçün linqvistik xüsusiyyətlər daha az proqnozlaşdırıla bilər, o zaman kontekst bu elementlərin mənasını çıxarmağa ən yaxşı kömək üçün diskursun daha sistemli təqdimatını nəzərdən keçirməyi məqsədmüvafiq hesab edir.

Xarici dil müəllimi daha sonra öz tələbələrini

- bu elementləri nitqlərdə müəyyən etməyə;
- onların sintaktik və leksik strukturlarını təqdim etməyə;
- mənalarını izah etməyə;
- onların diskursiv xüsusiyyətlərini açmağa istiqamətləndirməyi bacarmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, verilmiş məzmunun və müəyyən bir ünsiyyət situasiyasının niyə digərindən daha çox xüsusi bir birləşmə və ya sabit ifadə ehtiva etdiyini daha yaxşı başa düşmək üçün bu və ya digər ünsiyyət situasiyasında necə ünsiyyət qurduğumuzu nəzərə almaq lazımdır: lüğət, sintaktik konstruksiyalar, ünsiyyət formulları, strateji aspektlər, qüvvədə olan konvensiyalar və s.

Beləliklə, tədris həm mövzusunə görə, həm də bu strukturlardan istifadə etməklə müxtəlif nitqlərə daxil olan frazeoloji strukturlara üstünlük verir. Bu yolla müəllim tələbələrini müxtəlif ünsiyyət situasiyaları vasitəsilə nitqin mənimsənilməsinə yönəltməyə çalışır.

Affekt bildirən frazeologiyanın tədqiqi zamanı müəyyən etdik ki, sabit ifadələr və kollokasiyalar gündəlik dildə eyni dərəcədə geniş yayılmışdır (sabit ifadələrdən daha çox kollokasiya var, lakin onların istifadə olunma ehtimalı eynidir). Bununla belə, ingilis dilində və bütün xarici dillərdə birləşmələr üçün qeyd edildiyi kimi, dildə əhəmiyyətinə baxmayaraq, dilin tədrisində birləşmələr və sabit ifadələr az nəzərə alınır. Bu da söz ehtiyatımızın çox hissəsinin müxtəlif növlərdən ibarət prefabrik parçalardan ibarət olması qənaətini dəqiqləşdirir. Parçanın yeganə

ən vacib növü kollokasiyadır. Göründüyü kimi, hər bir dil məşğələsində kollokasiyanın tədrisi əsas prioritet olmalıdır.

Sabit söz birləşmələrinin tədrisini təkmilləşdirmək üçün həm müəllimləri, həm də tələbələri dildə bu strukturların əhəmiyyətindən xəbərdar etmək vacibdir. Ana dilində bu spesifik strukturlar dil bazamızdan avtomatik olaraq və rahatlıqla, heç bir səy göstərmədən istifadə etdiyimiz vahidlərdir. Digər tərəfdən, onlar yeni dilin mənimsənilməsində real maneələri təmsil edir, zehnimiz onlara xüsusi dəyər verən məntiq axtarışında daim çətinliklə üzləşir. Bu strukturların tədris metodlarında gec və tez-tez anekdot xarakterli görünməsi, leksikonun ayrılmaz hissəsi olmasına baxmayaraq, onlara öyrənmədə çox az əhəmiyyət verildiyini sübut edir. Bu fenomen dilçilikdə çox maraqlı və vacib anlayışları dil və mədəniyyətin tədrisində nəzərə almağa çağırır.

Araşdırmalar və müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində tələbələrin istifadə etdiklərindən üç dəfə çox leksikon anlamaq qabiliyyəti vardır. İngilis dilinin tədrisində müəllimlər bunu tez bir zamanda öz dərslərində görürlər: tələbələr təlimatları və sənədləri tez başa düşürlər, əldə edilmiş biliklərin tətbiqinə (xüsusilə şifahi) doğru addım atırlar. Bu, frazeoloji vahidlərin mənimsənilməsinə, həm də, onların ölçüsünə görə daha çətinidir. Bir neçə leksik vahid eyni vaxtda yadda saxlanılmalıdır. Buna görə də, tələbənin öyrənməsi təkcə leksik vahidlərin yadda saxlanması yolu ilə deyil, həm də təcrid olunmuş leksik vahidlərə nisbətən daha inkişaf etmiş şəkildə bu xüsusi strukturların manipulyasiyası yolu ilə nəzərdən keçirilməlidir. Bu da xarici dil öyrənən tələbələrə leksik səriştəni inkişaf etdirməyə kömək edir ki, nəticədə onların digərlərindən daha sabit olan strukturları daha yaxşı tanımasına gətirib çıxarır.

Affekt frazeologiyasının nitqdə yerini müəyyənləşdirməyə çalışarkən aydın oldu ki, frazeoloji vahidlərin xarakteri sabit ifadələrə aid edilməyə meyllidir. Ola bilsin ki, linqvistik təhlilə görə bu strukturlar ingilis dilinin tədris metodlarında az istifadə olunur. Bununla belə, müəyyən tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu leksik birləşmələr jurnalist yazılarında tez-tez olur. Jurnalistlərin məqalələrinin başlıqlarında etdiyi mədəni eyhamlara əsasən, onların məqalələri bəzən tez-tez deşifrə edilməsi mümkün olmayan bir ifadəyə və ya birləşməyə əsaslanır. Araşdırmalar göstərir ki, bu strukturlar bütün dil registrlərində görünür, bu ifadələr cari, danışq, hətta vulqar və jarqon registrlərdə mövcuddur.

Məsələn, “çox yüksək səslə gülmək” nümunəsini qeyd etmək olar:

Laugh very loudly:

1. Sustained: *Laugh out loud;*
2. Current: *Laugh until you cry;*
3. Familiar: *Laugh like a hunchback;*
4. Vulgar: *Splitting the pear;*
5. Slang: *Get angry.*

Araşdırmalara əsasən, ingilis dili dərslərlərində sabit söz birləşmələrinin, kollokasiyaların tədrisini nəzərdən keçirmək üçün hələ bütün linqvistik vasitələr mövcud deyil. Bəs varlığını nəzərə almadığımız bir elementi necə tədris edə bilərik?

Buna görə də tədris üçün ilkin olaraq birləşmələri vurğulamaq lazımdır. Affektlərlə əlaqəli olan birləşmələr daha maraqlıdır, çünki onlar affekt anlayışına görə çox müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında işlənilir. Həqiqətən, biz demək olar

ki, bütün sosial ünsiyyət situasiyalarında affekt bildirən birləşmələr tapa bilirik. Müxtəlif növ birləşmələr situasiyaya xas olan sabit ifadələrlə yanaşı işlənirlər. Məsələn, “sevinc” leksikonunun tədrisi aşağıdakı situasiyalardan birinə diqqət yetirməyi tələb edir, yəni, “imtahandan keçmək sevinci”, “ad gününü qeyd etmək və ya hətta “yaşamaq sevinci”:

the joy of passing an exam: *being over the moon, jumping for joy...*

the joy of celebrating a birthday: *to please, to be happy...*

the joy of living: *being as cheerful as a finch, being happy as a fish in water...*

Bu üç situasiyada biz tələbənin bilməli və şüurlu şəkildə necə istifadə etməli olduğu müxtəlif birləşmələrlə qarşılaşırıq: doğru zamanda (düzgün ünsiyyət situasiyası) və doğru yerdə (düzgün linqvistik istifadə). Bu nümunələr bizə leksikonun onomasioloji təliminə doğru irəliləməyə imkan verir.

İfadələrin semasioloji tədrisi cəhdləri qəti nəticə verməmişdir. Əslində, tələbələrə müxtəlif dərslərdə təqdim olunan – tərkibində isim və ya affekt bildirən fel (tərkibində “cry” feli və ya “heart” ismini ehtiva edən bütün ifadələr) olan ifadələrin siyahılarının verilməsi onların yalnız mənanı yadda saxlamalarına kömək etmir. Forma təkrarlandığı üçün bu, yadda saxlanıla, mənimsənİLə bilir, lakin biz tez-tez müəyyən bir feli olan ifadəni yadda saxlayan tələbələrə rast gəlirik ki, bu ifadəni bir sözlə müzakirə edib hansı kontekstdə istifadə edəcəyini bilmədən mənimsəyirlər. Onomasioloji yanaşma bizə “cry” sözünü ehtiva edən ifadələrə deyil, “cry”, yaxud daha ümumi olaraq “to be sad” mənasını verən ifadələri mənimsəməyə imkan verir.

İngilis dilinin tədrisində, biz xüsusi ünsiyyət situasiyasında affekt bildirən ifadələri öyrətməyə üstünlük veririk. Söhbət təkcə nitqlərdə affekt frazeologiyasının yeri deyil, təsirləri ifadə etmək üçün frazeologiyadan nitqlərin bu və ya digər adlandırma tərzindən gədir.

İngilis dili dərslərində yalnız mədəni cəhətdən qeyd olunan bəzi sabit söz birləşmələri və ya lətifə şəklində, yalnız dilin tədrisində yuxarı kurslarda təklif olunan birləşmələrə rast gəlinir.

Məzmunun başa düşülməsinə və istifadəsinə kömək edən sabit söz vahidləri, frazeoloji birləşmələr lüğəti istifadə edilməlidir; frazeoloji lüğətsiz, kontekstin məzmununu ifadə etmək çox çətin olur. Bu lüğət həm semasioloji, həm də onomasioloji xarakter daşıyır. Bu da ifadələri sözlə və ya anlayışla tapmağa imkan verir. Bu sabit ifadələr adi lüğətlərdə olmayan mühüm didaktik marağa malikdir (baxmayaraq ki, bu, onların funksiyası deyil). Bununla belə, tədris ilə bağlı iki qeyd-şərtimiz olardı:

1. İfadələrin təqdimatındakı uyğunsuzluq, tez-tez faydasız morfosintaktik fərziyyələr, bəzən felin ifadəsi, bu da tələbələri çaşdırır və onları yanlış mənanın çıxarılmasına yönəldir.

2. Sabit söz birləşmələri tam ifadə ilə verilən anlayışdan deyil, ifadəni təşkil edən elementlər (heyvanların, bitkilərin, tarixi personajların və s. leksikasını ehtiva edənlər) ilə təqdim olunur ki, bu da onların başa düşülməsinə çətinləşdirir. Tələbələr “mələk” (*angel*) sözünü ehtiva edən ifadələri işlətməkdən daha çox “sevinci” (*joy*) ifadə etmək üçün işlətməyə maraqlıdırlar.

Sevinc – *joy* sözünü müəyyən etmədən *sevinci* bildirən strukturları axtarmaq mümkün deyil; əks təqdirdə, “to be in angels” və ya “to be in the seventh heaven”

kimi kollokasiyaların mənasını anlamaq bilməzdik. Buna görə affekt bildirən isimlərlə əlaqəli sabit söz birləşmələrinin mənasını başa düşmək çətindir, çünki ifadələrin mənasını anlamaq üçün isimlərin özləri iştirak etmir.

Biri tərkibdən və digəri lüğətlərdən istifadə edən bu iki yanaşma bir-birini tamamlayır, çünki birinci formaya, digəri isə mənaya diqqət yetirir. Beləliklə, müəllim bütün aspektləri inkişaf etdirə bilər: sintaktik formalar (tərkib və lüğət), morfoloji variasiyalar (tərkib) və məna (lüğət), bu da müxtəlif tapşırıqları nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Nəticə. Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, təşkil edilən dərslər bəzən çox fərqli mövzuları əhatə edir. Həqiqətən, əvvəllər deyildiyi kimi, biz hissələrimizi ifadə etmirik və emosiyaları ünsiyyət situasiyasından asılı olaraq birləşmələr və ifadələr vasitəsilə müvafiq kontekstdə tədris etməyə çalışırıq. Məsələn, qorxu bölməsində qorxu filmləri, fobiyalar və qorxulu atmosferlər növbə ilə müzakirə olunur.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, sabit ifadələrdə və kollokasiyalarda mövcud olan mədəni istinad onların istifadəsini ləngidir. Bunun üçün müəllimlər özləri ingilis sivilizasiyasından, adət-ənənələrindən, ümumilikdə onların mədəni dəyərlərindən məlumatlı olmalı, bunları tələbələrə də aşılmalı və sabit söz birləşmələrinin mənasını anlamaq, mənimsəmək və təbii eməkdə tələbələrə düzgün istiqamət verməyə bacarmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M., Yusifov G. "Sabit söz birləşmələri", Müəllimlər üçün vəsait, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2019, 160 səh.
2. Barsuk R.Y. Azərbaycan məktəblərində xarici dil tədrisinin bəzi problemləri. Bakı: Maarif, 1967, 115 s.
3. Mehrəliyeva Jalə, İngilis dili fakültələrinin aşağı kurslarında sərbəst söz birləşmələri tədrisinin imkan və yolları, dissertasiya, Bakı 2013, 147 səh.
4. Qaziyeva M. Xarici dilin tədrisində nitq ünsiyyəti üçün vacib olan psixoloji xüsusiyyətlər / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, s.191-195.
5. Benson M., Benson E. & Ilson, R. The BBI Dictionary of English Word Combinations, 2nd ed. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin's Publishing Company, 1997.
6. Cowie A.P. Introduction. In Cowie A.P. (Ed.) *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*, Oxford: OUP, 1998, pp. 1-20.
7. Gläser R. The grading of idiomaticity as a presupposition for a taxonomy of idioms. In Hüllen, Werner & Schulze, Rainer (Eds.) *Understanding the Lexicon*, Tübingen: Max Niemeyer, 1988, pp. 264-279.
8. Gläser R. The stylistic potential of phraseological units in the light of genre analysis. In Cowie A.P. (Ed.), *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*, Oxford: OUP, 1998, pp. 125-143.
9. Halliday M.A.K. Lexis as a linguistic level. In Bazell, Charles E.; Catford, John C.; Halliday, Michael A.K. & Robins, Robert H. (Eds.) *In Memory of J.R. Firth*, London/Harlow: Longmans, 1966, pp. 148-162.
10. Howarth P.A. *Phraseology in English Academic Writing: Some Implications for Language Learning and Dictionary Making*, Niemeyer, Tübingen, 1996.
11. Howarth P.A. *The Phraseology of Learners' Academic Writing*. In Cowie A.P. (Ed.), *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*, Oxford: OUP, 1998, pp. 161-186.
12. Longman Phrasal Verbs Dictionary, Pearson Education ESL; 2nd edition, 2000.

13. Mel'čuk I.A. Collocations and lexical functions. In Cowie A.P. (Ed.), *Phraseology: Theory, Analysis, and Applications*, Oxford: OUP, 1998, pp. 23-53.
14. Moon R. *Fixed Expressions and Idioms in English: A Corpus-based Approach*, Oxford: Clarendon Press, 1998.
15. *New English File, Upper-intermediate*, Oxford University Press, USA; UK edition, 2008.

Zumrud Gafarli

Summary

ON THE TEACHING OF FIXED WORD COMBINATIONS DENOTING AFFECT IN ENGLISH LANGUAGE CLASSES

The article discusses the issues of teaching stable, fixed word combinations and phraseological units expressing affect in the English language. Research into stable fixed word combinations is carried out at the intersection of two disciplines: linguistics and didactics. The paper deals with the following questions: what structures are of interest to us and what is important to emphasize to help correctly remember and use these structures, didactically: how to teach phraseology associated with affective words to non-English-speaking students? To what extent does analysis of morphosyntactic structure and syntactic combinatorics contribute to comprehension, acquisition, and application?

In our opinion, the cultural reference present in set expressions and phrases is one of the main conditions slowing down their use. To do this, teachers must be aware of English civilization, traditions and their cultural values in general, be able to instill them in students, be able to give students the right direction in understanding, mastering and applying the meaning of set expressions and phrases.

Зумруд Гафарли

Резюме

О ПРЕПОДАВАНИИ ФИКСИРОВАННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ АФФЕКТ, НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье обсуждаются вопросы обучения устойчивым словосочетаниям, фразеологизмам, выражающим аффект в английском языке. Исследования устойчивых словосочетаний проводятся на стыке двух дисциплин: языкознания и дидактики. Также в статье рассматривается несколько вопросов: какие структуры нас интересуют; что важно подчеркнуть, чтобы помочь правильно запомнить и использовать эти конструкции, дидактически; как учить не англоязычных студентов фразеологии, связанной с аффектами словами? В какой степени анализ морфосинтаксические структуры и синтаксическая комбинаторика способствуют пониманию, усвоению и применению?

На наш взгляд, культурная референция, присутствующая в устойчивых выражениях и словосочетаниях, является одним из основных условий, замедляющих их использование. Для этого преподаватели сами должны быть осведомлены об английской культуре, традициях и их ценностях в целом, уметь привить их студентам, уметь дать студентам правильное направление в понимании, усвоении и применении значения устойчивых выражений и словосочетаний.

Rəyçi: p.f.d. F.Ş.Şükürova

PEDAQOGİKA

Gunel Yunusova

Institute of Oriental Studies named after Z. Bunyadov of ANAS

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.016.

 :<https://orcid.org/0000-0002-2375-2829>

UOT: 82-1/-9; 82-1/29; 821.091.

EXAMPLES OF TURKISH LITERATURE IN SOME OF AZERBAIJAN SCHOOL TEXTBOOKS AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Key words: *the beginning of the 20th century, school textbooks, Turkish literature, literary and cultural environment, literary connection*

Ключевые слова: *начало XX века, школьные учебники, турецкая литература, литературно-культурная среда, литературная связь*

Açar sözlər: *XX əsrin əvvəlləri, məktəb dərslikləri, türk ədəbiyyatı, ədəbi-mədəni mühit, ədəbi əlaqə*

Introduction: At the beginning of the 20th century, we see examples and representatives of Turkish literature being promoted in Azerbaijan not only in "adult" media, books, and various sources, but also in "children" media, books, textbooks, and sources. Just as we witnessed that several independent reading books of the beginning of the 20th century paid special attention to the works of Ottoman writers and poets, we also see that Ottoman writers and poets were given more space in our school textbooks of the beginning of the 20th century.

At the beginning of the 20th century, these works played an incomparable role in the education of a whole generation of national intellectuals sitting behind the school desk, in the renaissance of their ideas, in the formation of their artistic-aesthetic taste, love for the homeland, nation and patriotism.

Purpose: To study the problem of translation, publication and promotion of examples of Ottoman literature in independent reading books, to comment on the issue of teaching and promotion of examples of Turkish literature, life and creativity of Ottoman writers and poets in our textbooks is the main goal of the research.

Method: During the research, we used more historical-comparative and typological methods.

At the beginning of the 20th century, one of the channels that paid the most attention to the problems of Turkish literature in Azerbaijan's literary and cultural environment, and showed a caring and active attitude, was mother tongue textbooks. In this period, school textbooks, more precisely, mother tongue textbooks, have an exceptional role in conveying, introducing and promoting a number of problems of Turkish literature, its numerous literary personalities and the colorful facts of their creative heritage to the readers. These textbooks played an incomparable role in educating a whole generation growing up in the national environment and sitting behind the school desk with the products of the Turkish word wealth treasure, in deriving the national-ethnic spirit, spiritual and moral values from those works. In our school textbooks of this period, we are faced with hundreds of examples of Ottoman literature. The young people who were growing up at that time were nourished by the idea-aesthetic spirit of those works, and they acquired education and manners. Unfortunately, until now, neither in our literary studies, nor in the history of school and pedagogical ideas, anything has been said about it, this important issue has generally been neglected.

Since throughout the Middle Ages, education in Azerbaijan was conducted in the Arabic-Persian languages, the history of the creation of mother-tongue textbooks was very late, that is, in the middle of the 19th century. Our first native language textbook is the "Kitabi-Turkish" textbook prepared and completed by Mirza Shafi Vazeh and Ivan Grigoryev in 1852. Later, throughout the century, Seyyid Azim Shirvani's "Rabiul-atfal" (1878), "Tajul-kutub" (1883), Alexei Osipovich Chernyaevsky's "Motherland Language" (part I-1882), Alexei Osipovich Chernyaevsky and Safarali Bey Valibayev's "Motherland Language" (Part II-1888), Rashid Bey Efendizade's "Kindergarten" (1898) and native language textbooks were created. However, we do not come across examples of Turkish literature in any of these textbooks. This tradition begins with the textbook "Basiratul-atfal" (1901), which appeared in the first year of the 20th century and was authored by Rashid Bey Efendizadeh, and is becoming more and more popular.

By including a large number of works of Turkish literature in the textbooks, the authors met the needs of Azerbaijani children for spiritual food and reading, on the one hand, and on the other hand, introduced them to the literary, cultural, spiritual life, everyday life, social reality, way of thinking, etc. of the Ottoman Turks. They tried to create cultural and spiritual unity and bridge between these two peoples.

In general, at the beginning of the 20th century, until 1918, that is, until the establishment of the Azerbaijan People's Republic, in the following school textbooks in the cultural and educational sphere of Azerbaijan, we are faced with the creative examples of Ottoman literary figures and the information is given about them: Rashid Bey Efendizade – "Basiratul-atfal" (1901); Mahmudbey Mahmudbeyzade, Suleymanbey Abdurrahmanbeyzade and others – "Second year" (1908;...1917); Ahmed Kamal – "Fyuzati-qirat" (1909); Mahmudbey Mahmudbeyov, Abbas Sahhat Mehdizadeh – "New school" (1909;... 1919); Abdulla Shaiq – "Gulzar" (1912); Farhad Aghazade – "Collection of Literature" (1912); Mahmudbey Mahmudbeyov, Abbas Sahhat Mehdizadeh – "The first step into Turkish literature" (1914) etc.

The tradition of referring to Ottoman literature in our native language textbooks mainly begins with the textbook "Basiratul-atfal". In the textbook

authored by R. Efendizade, he includes examples of poems from two Turkish poets. These are Baqi and Yusuf Nabi. The following verse of Bagini, which is in the spirit of admonition, is included in the textbook:

A rough gem does not give honor, a jewel does not give perfection,
Acquire skill, skill is the fruit of virtue, kani is tradition.[1, p. 351]

The number of examples of poetry given by Yusuf Nabi is somewhat more. Thus, in chapter I of the textbook, we find an individual (continent) from the poet, and in the preface of chapter II, we come across several verses taken from his individual poems and a whole example of a poem taken from "Khayriyya". R. Efendizade wrote an extensive preface to the second chapter of the textbook called "Literature belonging to the Turks of Azerbaijan", where he says that since the Azerbaijani poets for many centuries were only engaged in "flickery and sarcasm" and did not create works compatible with life, reality, and the problems of social existence, the created works "He complains that "learning-atfala" is not suitable, and now there is no artistic example to be read to children in the national language in our literature. He points out that the Nazims focused on the form and forgot the meaning, they did not aim to give the readers works with the necessary meaning. However, the main issue in art is related to meaning. In order to justify his point, Mr. Rashid several times refers to Yusuf Nabi's work. He gives an example of the individual verses he wrote about the demand for meaning from poetry. In these examples, the Turkish artist's own theoretical view of art is expressed. He requires the beauty of meaning and content more than the beauty of form. In "Basiratul-atal" a poem selected from the artist's "Khayriyya" and related to the said topic is presented in its entirety. In that verse example, the poet is advised to run after meaning, wisdom and simplicity. At the same time, only remaining within the framework of "circle-charm", writing love poems is considered as a poet's limitation, art and theme poverty:

...The poem without speaking is silent,
The purpose of poetry is meaning.
If you look, most of the poets are raw,
Zulfu spike rose nightingale fruit glass.

From the circle of dead ends,
Gaddu khalu labu from the fountain. [1, p. 379]

As it can be seen, only the pen holders who write from the yard, the charmer, his hair, neck, line, points, eyes, as well as the face and glass are criticized. Greater ideas and themes, useful ideas are required from an artist.

In the introduction, R. Efendizade also complains that Islamic poets always write pessimistic and worldly poems. He gives examples from Nabi and Fuzuli to prove his point. He says that such works are not suitable for "school education" and should not be read to children. Because such spiritual food nurtures feelings of despondency and worldliness in children, and keeps them away from life.

Although M. Mahmudbeyov and his colleagues' "Ikinci il" textbook does not contain the works of Ottoman writers and poets, at the beginning of the textbook, Najib Asim gives a valuable word about the existing law of harmony in the Turkish language. Noting that the law of harmony, which is not found in any language, serves the harmony, grace, fluidity, and beauty of the language, N.

Asim says: "There is a beautiful thing in Turkish that is not found in any other language. It is the harmony found in the language. In other words, whatever sound the first syllable of a word starts with in Turkish, the following syllables also correspond to it. For example, the sound of the first syllable is thin, and the sound of the second syllable is thin, and the thick one is thick" [6, 2].

In the first edition (1909) of M. Mahmudbeyov and A. Sahhat's "New School" textbook, four artistic examples of Turkish artists were included. These are Mahmud Kamaledin's "School Children's Poem", teacher Naji's "Two Swallows", Nazim Pasha's "Husni-khulq" and Mahmud Akram Rejaizade's verse poem "Bir ama kojugun tahassurü" translated from an unknown author into Turkish. However, the number of samples was increased in subsequent editions. So, along with the works mentioned in the last edition of the textbook, we come across the poems of Ottoman writers Helmin's "Südamar child", Mohammad Amin Yurdagul's "Demir", Tofiq Fikret's "Temmuz", and "Millet şortiisi".

Most of the poetic works in the "New School" were either direct examples of children's literature or artistic examples suitable for children. The authors of the textbook, being professional educators, took into account the principle of compatibility of the works they selected and included in the book with children's taste, mind and understanding. M. Kamaledin's "Poetry of School Children" is dedicated to a topic that is relevant for schoolchildren. The verse, consisting of only six verses, is a poetic monologue spoken in the language of young adults. Here children are sent to school, science and education. The main idea-esthetic rock minors are a call and incitement to education, school according to the demand of the time:

Let's go to school, let's perfect our education,
Let's prove the quality of nature.
Let us plead the truth to learn quickly,
Friends! Let's be united, aminkhan.
Did I enjoy the game, this precious time.
A person who is ashamed of not being perfect.
...Our age is the age of perfect science, O intellectuals,
Let's do education-skills with effort and effort. [5, 4]

Muallim Naji's children's poem "Two Swallows" criticizes the thoughtless, harsh and merciless behavior of people in their dealings with nature and its beauties. M. A. Rajaizade's translation entitled "Bir ama kojugun tahassurü" was also published in "Füyuzat" magazine (1907, No. 19). Helmin's poem "Südamar child" creates the image of a child who lives with the sweet dreams of childhood, and the sad days of his childhood turn into romantic feelings and unforgettable memories in his heart. The poem is also written in his language. This is a beautiful, lyrical poetic impression-monologue written for young children:

What a beautiful, oh, what a pleasant brew it was,
At that time, I was heartbroken.
I used to sleep in my mother's arms,
I would sit on my father's knee.
He resembled me with a fervor,
My eyes were still sparkling.

Those in my eyes are like angels,
I was laughing at that time.
As soon as I saw it, my mother,
I would keep my eyes on him.
I would cry, man
Was it for milk? [5, 13]

The author of the "Fiyuzati-Qiraat" textbook was the Ottoman intellectual Ahmed Kemal. He was invited to Baku by Ali Bey Huseynzade in the spring of 1907, he worked in "Fyuuzat" until the magazine was closed, and then he stayed in Baku for several years, cooperating with various press agencies and in various schools, including the Balakhani Muslim School. worked as a teacher. In 1910-1911, he published the magazine "Yeni fuyuzat". While working as a teacher, he compiled and published "Fiyuzati-qirat", taking into account the need for a textbook in his native language. Many examples from Turkish literature were also included in the textbook. The representatives of that literature and artistic products were: Ibrahim Shinasi – "Munajat"; Namig Kamal – "When you come to the world", "Vaveyla" ("Motherland"); Abdulhaq Hamid – "Rural situation"; Teacher Naji – "Two Swallows", "Lamb"; Ismail Safa – "Khairul-Khalaf", "Husnu-Akhlaq" etc. Most of these works are examples of poetry.

Ibrahim Shinasi's "Munajat" was written according to the literary tradition of the medieval Islamic East in terms of subject and form. In the prayer written in the form of masnavi, God, his uniqueness, majesty and glory are praised. He is called the king of the world of splendor and glory, the creator and owner of the property of existence. The attributes and signs of Allah are listed. It is remembered that he is the owner of unseen, eternal and eternal power and strength, merciful and merciful. The artist asks for God's forgiveness for his sins and mistakes, asks him to forgive him.

The poem "Vaveyla" ("Motherland") written by N. Kamal on the topic of patriotism is one of the most valuable poetic examples written on this topic. The artist's poem, which was included in the textbook with the title "When he came to the world", is a fragment taken from a verse letter written by Adil Garay to Parikhan in his novel "Cazmi". The poem is given there under the name "Surati-manzuma". According to the form, each stanza consists of ten verses. In the letter, Mr. Adil Geray tells Parikhana about his life path from the day he was born to his present state. The poem written in the form of a poetic biography and life impression has attracted the attention of textbook authors because it is simple in content, vital, understandable in terms of language and style, attractive and harmonious, A. Kamal, Rajab Efendizade [4, p. 62; 2, p. 128-131] also included it in their textbooks. The verse has such a poetic tone:

I was born with Mader as an excuse, and I was driven to hell by accident.
I was a prince in my country, I was born again to be a nobleman!
My body was bare and miserable, if not in need, abu nana.
A drop of water would make a difference, he was famous for being a bribe-taker.
It's not a mistake, someone will look at it and know.
A snotty rascal in the bosom of a moaning captive in chains.
Tasawiyi-appearance in nature, in this case, the Creator is the only one.
While pointing at Atfali, with a thousand hojjat jahaniyana.

I don't know why, I always had this hymn in my voice.

Rise up because this is not your place, coming into the world is not a skill.
[4, p. 62]

At that time, A. Hamid's children's poem "Kend Hali", which reflects a beautiful, romantic view of the life and everyday life of the village, was included in several of our "Mother Language" textbooks.

The only Ottoman artist whose biography is paid attention to in "Fiyuzati-Qiraat" is teacher Naji. The textbook does not provide information about other authors whose creative examples are reflected. The information about Naji, the teacher, is complete and meaningful, although it is brief. Specific facts about the artist's life, activities and creativity are mentioned here. The dates of his birth and death are indicated. Some details about his fate, life, pedagogical activity are brought into consideration. Some of his works are named. A. Kamal does not forget to describe the poet in his short essay. At the end of the essay, a sample of the artist's "History-poem" is given. In addition, his children's poems such as "Two Swallows" and "Lamb" are included in the textbook. Naji, who works as a teacher himself, understands very well the characteristics of the works to be presented to young readers, and takes into account the requirements of children's literature in the works he writes for them. That's why his poems of this type have a successful effect both in terms of form and idea-content. The seven-stanza poem "The Lamb" was also one of the classic examples of children's poetry.

The poem is addressed to the lamb, who is left alone and is in trouble, in the language of a child. Here, the child's sympathy for the poetic object, sincerity, concern, as well as the lamb's anxiety and excitement are fully transformed into a poetic board with the power of the artistic word.

Ismayil Safa's poems "Khairul-Khalaf" and "Husnu-Akhlaq" are both on moral and didactic topics. It is an admonition to the rising generation on how to live. The author suggests to young people that the greatest blessing in life is to live with honor. The conditions for this are working, hard work, getting rid of ignorance, leaving the life of ignorance and living with intelligence, perfection, knowledge and wisdom, being kind and benefiting others. In both poems, listening to and learning from teachers, wise men, and wisdom are suggested as important conditions of moral beauty. It is said that human happiness depends first on perfection and health, and then on wealth.

Conclusion: Thus, we can say that at the beginning of the 20th century, the mother tongue and literature textbooks contain the works of many Ottoman writers and poets, as well as information about a number of literary personalities. The works included in the textbooks cover the creativity of various artists and cover the subject, idea, genre, the world of images and pictures, richness of language and style, etc. differed with They included a variety of literary genres, such as poetry, prose, journalism, and drama.

Literature:

1. Anthology of Azerbaijani children's literature (XIX-XX centuries): [in 3 volumes] / compiled by: Kheyrolla Mammadov, Agahasan Hasanov. – Baku: Nasir, – c.2. – 2002. – 632 p.

2. Efendizade Rajab. Turkish reading / R. Efendizadeh. – Baku: "Culture" printing house, – 1918. – 160 p.
3. Efendizade Rashid Bey. Basiratul-atfal / R. Efendizadeh. – Istanbul: Mahmud Bey Printing House, – 1907. – 168 p.
4. Kamal Ahmed. Fyuuzati-qirat / A. Kamal.. – Baku: Kaspi, – 1909. – 176 p.
5. Mahmudbeyov Mahmud, Abbas Sahhat. New school / M. Mahmudbeyov, A.Sahhat. – Baku: Electric printing house of Orocov, – 1919. – 177 p.
6. Mahmudbeyzadeh Mahmud, Abdulrahmanzadeh Suleiman and others. The second year / M. Mahmudbeyzade, S. Abdulrahmanzade and others – Baku: Turan electric printing house, – 1917. – 96 p.

Günel Yunusova

Xülasə

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏKTƏB DƏRSLİKLƏRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATI ÖRNƏKLƏRİ

Məqalə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bəzi məktəb dərsliklərində yer alan türk ədəbiyyatı nümunələrinin şərhinə həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində türk ədəbiyyatı problemlərinə ən çox diqqət yetirən, qayğıkeş və fəal münasibət göstərən kanallardan biri də ana dili dərslikləri idi. Bu dövrdə türk ədəbiyyatının bir sıra problemlərinin, onun çoxlu sayda ədəbi şəxsiyyətlərinin və onların yaradıcılıq irsinin rəngarəng faktlarının oxuculara çatdırılmasında, tanıtılmasında və təbliğində məktəb dərsliklərinin müstəsna rolu vardır. Bu dərsliklərdən aşağıdakıları göstərə bilərik: Rəşid bəy Əfəndizadə – “Bəsirətül-ətfal” (1901); Mahmudbəy Mahmudbəyzadə, Süleymanbəy Əbdürrəhmanbəyzadə və b.-i – “İkinci il” (1908;...1917); Əhməd Kamal – “Füyuzati-qıraət” (1909); Mahmudbəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət Mehdi-zadə – “Yeni məktəb” (1909; ...1919); Abdulla Şaiq – “Gülzar” (1912); Fərhad Ağazadə – “Ədəbiyyat məcmuəsi” (1912); Mahmudbəy Mahmudbəyov, Abbas Səhhət Mehdi-zadə – “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” (1914) və s.

Məqalədə həmin dərsliklərdəki osmanlı ədəbiyyatı nümunələri janr, mövzu və ideya baxımından nəzərdən keçirilir. Həmin əsrlərin mənəvi qida, tərbiyə vasitəsi kimi oxucular üçün faydası izah edilir.

Гюнель Юнусова

Резюме

ПРИМЕРЫ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В НЕКОТОРЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ НАЧАЛА XX ВЕКА

Статья посвящена интерпретации примеров турецкой литературы в некоторых школьных учебниках Азербайджана начала XX века. Показано, что в литературно-культурной среде Азербайджана начала XX века одним из каналов, уделявших наибольшее внимание проблемам турецкой литературы, проявлявших заботливое и активное отношение, были учебники родного языка. В этот период школьным учебникам принадлежит исключительная роль в донесении, ознакомлении и пропаганде ряда проблем турецкой литературы, ее многочисленных литературных деятелей и красочных фактов их творческого наследия. Из этих учебников мы можем показать следующее: Рашид-бей Эфендизаде-«Басиратул-атфаль» (1901 г.); Махмудбей Махмудбейзаде, Сулейманбей Абдурахманбейзаде и другие – «Второй год» (1908;...1917); Ахмед Камаль – «Фюзати-кират» (1909); Махмудбей Махмудбеков, Аббас Саххат Мехди-заде – «Новая школа» (1909; ...1919); Абдулла

Шаик – «Гюльзар» (1912); Фархад Агазаде – «Сборник литературы» (1912); Махмудбей Махмудбеков, Аббас Саххат Мехдизаде – «Первый шаг в турецкую литературу» (1914) и др.

В статье примеры османской литературы в этих учебниках рассматриваются с точки зрения жанра, тематики и идеи. Объясняется важность того периода, как духовной пищи и воспитательного инструмента для читателей.

Rəyçi: f.e.d., dos. F.Namazova

Дэнг Чжаочжэн
Азербайджанский государственный педагогический университет

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.018.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ И СОСУЩЕСТВОВАНИЕ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАНИЯ И ТРАДИЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова: *онлайн-образование, модель взаимодействия, традиционное образование*

Açar sözlər: *onlayn təhsil, interaksiya modeli, ənənəvi təhsil*

Key words: *online education, interaction model, traditional education*

1. Традиционное образование и онлайн-образование

Образовательно-педагогическая работа в вузах представляет собой способ обучения студентов научным теориям и идеологическому и поведенческому обучению, чтобы они могли сформировать хорошие идеологические и моральные установки и развивать профессиональные навыки для адаптации к социальной среде. С распространением интернета и использованием умных устройств, таких как телефоны и компьютеры, связь между студентами вузов и онлайн-сообществом становится все более тесной, что также глубоко влияет на образовательно-педагогическую работу вузов. Наиболее заметным изменением является то, что студенты все более предпочитают получать актуальную информацию и воспринимать социальные ситуации через интернет. По сравнению с традиционной моделью очного обучения сетевое обучение более гибкое. Студенты могут выбирать интересующую их информацию, чтобы более подробно изучить ее на онлайн-платформе обучения.[1]

Исходя из этого контекста, высшие учебные заведения должны осознать, что некоторые методы традиционного образования должны быть адаптированы к современным тенденциям развития общества, чтобы успешно осуществлять учебно-педагогическую деятельность. По вопросам учебной концепции студенты все чаще предпочитают искать ответы на онлайн-платформах, что представляет огромный вызов для традиционной учебно-педагогической работы. Поэтому педагогические работники высших учебных заведений должны своевременно изменить свое педагогическое видение, полностью использовать преимущества онлайн-образования, учитывая особенности учебного процесса студентов, повышать качество работы по онлайн-образованию, усиливать эффект онлайн-образования с помощью платформы WeChat, QQ и других, занимая позиции в онлайн-пространстве, чтобы лучше осуществлять учебно-педагогическую деятельность.

2. Сравнительный анализ преимуществ онлайн-образования и традиционных образовательных моделей.

(1) Преимущества высшего образования через интернет

Сетевая образовательная модель, по сравнению с традиционной, снимает ограничения по времени и месту, что позволяет студентам изучать курсы в любое время и в любом месте, помогая им углубить свои знания в широком спектре курсов. Студенты высших учебных заведений могут в полной мере воспользоваться открытостью и доступностью сетевого образования, понимая различия в изложении теоретических концепций одного и того же курса различными учебными заведениями и преподавателями, а также загружать наиболее передовые материалы с интернет-платформ. Открытое образовательное пространство дает студентам больше возможностей для самостоятельного выбора, позволяя им выбирать наиболее интересные и полезные для них учебные ресурсы в соответствии с их потребностями и предпочтениями, что способствует повышению эффективности обучения.

В традиционной образовательной модели преподаватели не могут индивидуализировать учебные планы для каждого студента, что противоречит принципам и требованиям современной реформы высшего образования и не соответствует образовательной концепции китайского «построения морально здорового и умного человека». В такой ситуации ценность индивидуализации сетевого образования становится очевидной. Существуют объективные различия между студентами, и сетевое образование может организовать обучение по соответствующим знаниям в зависимости от уровня усвоения знаний студентом и его интересов по соответствующим курсам. Например, анализируя информацию, просматриваемую студентами на интернет-платформах, можно своевременно понять их мыслительный статус и конкретные обстоятельства обучения, а затем отвечать на возникающие у студентов вопросы и направлять их к более глубокому изучению.

Кроме того, сетевая образовательная модель в высших учебных заведениях имеет преимущество в плане справедливости. В этой модели студенты и преподаватели имеют равные права, преподаватели не представляют собой авторитета в аудитории, а студенты больше не являются пассивными получателями знаний. Сетевая образовательная модель обеспечивает базу для изменения статусов студентов и преподавателей, позволяя им обоим быть поставщиками знаний и эффективно передавать профессиональные теоретические знания, что имеет большое значение для построения стандартизированной системы образования и обучения в китайских высших учебных заведениях.

(2) Преимущества традиционного образования в университетах

С точки зрения уровня учебной глубины, традиционное образование, в отличие от сетевого обучения, оказывает более существенное влияние на студентов. Это обусловлено тем, что традиционное образование имеет относительно фиксированные временные и местные рамки, что позволяет студентам сосредоточиться на учебе. Кроме того, при возникновении проблем они могут немедленно обратиться к своим товарищам или развернуть обсуждение по теме, что способствует совместному эффекту и углубляет по-

нимание студентами образования, проникая в их подсознание, что недоступно для сетевого обучения.

Традиционное образование также подчеркивает опытность учебного процесса. В условиях сетевого обучения студенты склонны обсуждать выводы, легко игнорируя промежуточные процессы, что мешает развитию их дивергентного мышления и самостоятельной учебной активности. Традиционное образование обеспечивает более эффективное взаимодействие студентов с учебным материалом, позволяя им понимать образовательные концепции и получать полезную информацию, что способствует их восприятию теоретических знаний и закономерностей, формируя прочную интеллектуальную базу.

3. Стратегии взаимодействия и совместного существования сетевого образования и традиционного образования в высших учебных заведениях

(1) Укрепление строительства веб-сайтов высших учебных заведений

Сочетание образования и обучения с использованием интернета является не только неизбежной тенденцией общественного развития, но и инновационным путем развития образования в Китае в новый период. Необходимо четко понимать, что на данный момент сетевое образование в китайских высших учебных заведениях все еще находится на начальном этапе развития, отсутствует единое управление образовательным процессом, и строительство веб-сайтов образовательных учреждений также требует стандартизации. Учитывая вышеизложенное, высшие учебные заведения Китая должны ускорить темпы развития веб-сайтов, согласовать планы оптимизации сетевого образования и обучения в учебных заведениях, путем единого руководства осуществлять полное управление образовательным процессом в учебных заведениях. Образовательные работники высших учебных заведений должны четко понимать перспективы развития образовательного процесса, всесторонне повышать уровень развития внутрикорпоративных учебных сайтов, способствовать повышению качества образовательного процесса и тем самым создать благоприятную обучающую среду для студентов высших учебных заведений.

Кроме того, высшие учебные заведения должны осознать, что создание учебных сайтов на основе сетевой образовательной модели для проведения учебной работы является необходимостью и общим трендом. Только построив эффективный механизм функционирования учебных сайтов, четко определив обязанности и права каждого учебного подразделения, можно максимально содействовать коммуникации и обмену между учебными заведениями, увеличивать оперативность и общедоступность передачи информации.

(2) Создание платформы для сетевого образования в высших учебных заведениях

Для реализации взаимодействия и совместного существования сетевого образования и традиционного образования в высших учебных заведениях необходимо создание платформы для сетевого образования. Преподаватели высших учебных заведений могут дополнительно объяснять материалы, изложенные на лекциях, на сетевой образовательной платформе, помогая студентам лучше понять и осмыслить ключевые понятия и трудности,

составленные преподавателями, тем самым укрепляя образовательный эффект. В то же время можно эффективно использовать сетевую образовательную платформу для оперативного ответа на вопросы студентов, активного проведения практических занятий и постоянного обогащения учебного контента по предметам. Кроме того, создание совершенной сетевой образовательной платформы также способствует интеграции образовательных ресурсов высших учебных заведений. Преподаватели различных дисциплин могут размещать свои учебные материалы и темы для обсуждения в сети, направляя студентов к загрузке соответствующих ресурсов. Публикация тематических обсуждений на платформе позволяет направлять студентов к оставлению комментариев или задаванию вопросов, формируя здоровый круг обратной связи между преподавателями высших учебных заведений и студентами. Этот двухсторонний обмен не только соответствует проникновению традиционного образования, но и способствует органичному соединению сетевого и офлайн образования в высших учебных заведениях, что дополнительно повышает качество и эффективность обучения по различным дисциплинам в высших учебных заведениях и имеет важное значение для развития научной грамотности и комплексных качеств студентов высших учебных заведений.

(3) Создание вспомогательного механизма образовательного процесса в высших учебных заведениях

Для реализации взаимодействия и слияния сетевого образования и традиционного образования в высших учебных заведениях необходимо обратить внимание на разработку соответствующих вспомогательных механизмов для образовательного процесса по различным дисциплинам. Ускорение совершенствования вспомогательных механизмов образовательного процесса в высших учебных заведениях является важной гарантией для реализации обучения по различным предметам и необходимым требованием для успешной организации образовательных мероприятий. В этой связи, руководящим структурам по образованию различных предметов в высших учебных заведениях необходимо четко определить обязанности, обязанности и разделение труда вторичных административных структур и регулярно предоставлять сотрудникам, занятым в соответствующих областях обучения, возможности для обучения и повышения квалификации.

Строительство системы логистического управления также является важной частью вспомогательного механизма образовательного процесса. Это связано с тем, что сотрудники логистики имеют частый контакт с учащимися и играют важную роль в студенческой жизни на кампусе, оказывая значительное влияние на их мировоззрение, что также влияет на эффективность обучения по предметам. В этой связи система логистического управления высших учебных заведений должна быть скорее усовершенствована, чтобы посредством совершенствования механизма логистического управления стимулировать повышение морально-нравственного уровня студентов и дать новое осознание студентам научных знаний.

Кратко говоря, создание и совершенствование вспомогательного механизма образовательного процесса в высших учебных заведениях дополни-

тельно способствует развитию единой системы образования и обучения в высших учебных заведениях и является более благоприятным для развития системы образования и обучения в высших учебных заведениях в сторону стандартизации, профессионализации и научного подхода.

(4) Размышления о модели онлайн-образования и традиционной модели образования в учебно-воспитательной работе в вузах

С развитием времени и информационных технологий интернет стал важной платформой для проведения образовательных мероприятий во всех крупных университетах Китая. Преподаватели и студенты используют интернет для поиска и получения знаний и информации, чтобы удовлетворить свои учебные потребности, а также интернет значительно изменил образ жизни многих преподавателей и студентов.

Работники образования в университетах должны четко и глубоко осознавать, что быстрое развитие и широкое распространение информационных технологий не только значительно расширило новые пути в работе по воспитанию мысли, но и представило перед ними огромные вызовы. Благодаря глубокому слиянию сетевых информационных технологий и образования, интернет-образование имеет определенное образовательное значение, и роль сети в воспитании также становится очевидной. Передача учебных ресурсов через сеть отражает общедоступность и справедливость образования. В то же время учителя и студенты могут обмениваться мнениями и информацией в реальном времени на платформах онлайн-образования, что способствует развитию самостоятельности и командной работы студентов в процессе обсуждения и обмена мнениями. Кроме того, сеть также создает более широкие возможности для образования и учебы, способствует расширению деятельности в области образования от учебных заведений к обществу и семьям студентов.

С ускорением движения к глобальной экономике знаний общество имеет большой спрос на интернет-образование. В связи с ограниченными возможностями и потенциалом традиционного образования, а также с неравномерным распределением образовательных ресурсов в различных регионах по разным причинам, традиционное образование уже не в состоянии полностью удовлетворить срочные потребности современного образования. Естественные преимущества интернет-образования и огромный спрос общества на него также полностью подтверждают, что у интернет-образования есть широкие перспективы развития. Однако для полного использования преимуществ интернет-образования студенты должны обладать определенной когнитивной, дискриминационной и самоконтрольной способностью. Поэтому интернет-образование может оказаться затруднительным для студентов с низким уровнем самоконтроля. Кроме того, интернет-образование не подходит для всех студентов и всех областей в Китае, так как оно не имеет базы для эмоционального образования. Хотя технология виртуальной реальности может использоваться для моделирования реального мира, смоделированные ситуации все же не могут полностью заменить ощущения реальной ситуации. Быстрое развитие сетевых информационных технологий заставляет нас дальше исследовать взаимодействие и совместное существование онлайн-образовательной модели и традиционной модели образования.

(5) Заключение

С учетом развития науки и технологий в Китае, модель онлайн-образования привлекает внимание многих крупных университетов, и многие из них уже проводят практические исследования в этой области. После изучения преимуществ двух образовательных моделей – сетевой и традиционной – были предложены стратегии взаимодействия и совместного существования, такие как усиление развития университетских образовательных веб-сайтов, создание совершенных механизмов взаимодействия, оптимизация учебной среды в университетах, создание платформ для сетевого образования и развитие вспомогательных механизмов в университетском образовании. Эти стратегии создают благоприятные условия для совершенствования и развития модели образования по политической мысли в университетах, помогают студентам повысить научное сознание и практические навыки, дальше стимулируют их всестороннее развитие и способствуют развитию китайской системы качественного образования.

Литература:

1. Ли Син. Поверхностное сравнение онлайн-образования и традиционного образования – на примере изменения модели преподавания в особый период [J]. Изобретения и инновации (профессиональное образование), 2021 (01): 36-37.
2. Яо Юэюэ. Онлайн-образование – важная поддержка пожизненного образования [J]. Научно-образовательный бюллетень (середина месяца), 2020 (03): 24-25. DOI:10.16871/j.cnki.kjwhb.2020.03.011.
3. Вэньцзюань. Поверхностный анализ традиционного образования и онлайн-образования [J]. Библиотека знаний, 2020 (07): 12-14.

Deng Zhaozheng

Xülasə

ONLAYN TƏHSİL VƏ ƏNƏNƏVİ TƏHSİL MODELƏRİNİN QARŞILIQI ƏLAQƏSİ VƏ BİRGƏ MÖVCUDLUĞU

Çində elm və texnologiyanın inkişafı ilə İnternetin istifadəsi sağlamlıq, media, nəqliyyat kimi müxtəlif sahələrlə məhdudlaşmır. Universitetlərdə təhsil modellərinin islahatı və inkişafı da internet texnologiyalarından ayrılmazdır. Təhsil və tədris praktikası əsasında, bu məqalədə kolleclərdə və universitetlərdə onlayn təhsilin və ənənəvi təhsilin interaktiv birləşməsinin əhəmiyyətli dəyəri və mənası yığcam şəkildə izah edilir. Həmçinin, iki təhsil modelinin üstünlükləri və onların interaktiv birlikdə varlığının səmərəli strategiyaları təhlil edilir, nəticədə kolleclərdə daha effektiv və elmi təhsil sistemini qurmaq, gələcəkdə kolleclər və universitetlərdə təhsil və tədris işinin düzgün inkişafını təmin etmək üçün sağlam bir əsas qoymaq məqsədi hədəflənir.

Deng Zhaozheng

Summary

INTERACTION AND COEXISTENCE OF ONLINE EDUCATION AND TRADITIONAL EDUCATION MODELS

With the development of Chinese science and technology, the use of the Internet is not limited to various sectors such as healthcare, media, transportation, etc. Reform and

innovation in teaching models at universities are also inseparable from internet technologies. Based on the practice of education and teaching, this article briefly explains the important value and significance of the interactive combination of online learning and traditional education in colleges and universities. It also analyzes the advantages of the two education models and effective strategies for their interactive coexistence, aiming to build a more efficient and scientific education system in colleges, laying a solid foundation for the smooth development of educational and teaching work in colleges and universities in the future.

Iryna Shauliakova-Barzenka
Zhejiang Shuren University (China)

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.020.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INNOVATIVE TOOL FOR PERSONALIZING THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Key words: *artificial intelligence, educational environment-ecosystem, immersive pedagogy, personalization of educational environment*

Açar sözlər: *süni intellekt, təhsil mühiti-ekosistemi, immersiv pedaqogika, təhsil mühitinin fərdiləşdirilməsi*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, образовательная среда-экосистема, иммерсивная педагогика, персонализация образовательной среды*

Introduction. In recent years, one curious phenomenon has been shaping up into a fairly clear global trend, which can be conditionally designated as the ‘invasion’ of artificial intelligence (AI) in education. Though it is obvious that AI has been used in various segments of modern education before, even if its users did not realize this fact.

Based on the analysis of numerous studies of the essence and parameters of AI, experts suggest defining it in a general way as “computing systems that are able to engage in human-like processes such as learning, adapting, synthesizing, self-correction and use of data for complex processing tasks.” [1, p. 2] In its most general form, “AI technologies are the models of human thinking and action.” [2, p. 234] When experts talk about the education of the future today, they mean its focus on the formation of a holistic personality that would have not only a set of cognitive competencies (literacy and numeracy), physical and mental health, would be socially and emotionally developed, but would also be characterized by a sufficient level of digital, information and media literacy [3, p. 2, 8]. Although digital literacy is based on the same fundamental abilities as traditional literacy, however, the scope of its actualization involves the formation of previously unknown competencies using completely new tools.

Purpose and objectives. The modern educational environment contains many opportunities and resources for the formation of a resilient personality who will have to live in a non-equilibrium, stochastic world. From the point of view of psychological and pedagogical discourse, one of the main questions is, why is AI needed to achieve the goals of advanced education? The purpose and objectives of this study are related to understanding the pedagogical expediency of AI, analyzing the unique capabilities of AI as a component of the innovative environment-ecosystem.

Results. AI technologies are widely used to personalize education [4, p. 12], both for personalized search of educational information and in the process of

creating personalized educational content [5]). AI is widely used in the implementation of game methods and training simulations, in the educational segment of robotics and STEM education, for diagnosis and assessment. AI is becoming increasingly important for educational analytic, including the quality of educational materials, digital reflection (that is, to find out what a student learns and how), and forecasts of various kinds. The demand for data analytics in educational management information systems (EMIS) is adjacent to the movement (evolution) towards learning management systems (LMS) [4, p. 15]. High hopes are placed on AI in automating routine tasks and actions, for example, it is delegated “communication with students, assessment, analysis of academic performance, verification of standard tasks and preparation for classes.” [6] Up to 20% of the teacher’s working time, which is usually spent on checking assignments, can be optimized. It takes the same amount of time to prepare for classes, but AI can automate both the preparation of lesson plans, assignments, tests, and provide feedback on the results of their assessment; a number of programs identify gaps in students’ knowledge and summarize relevant material.

Among the advantages of artificial intelligence technologies for education, perhaps two positions are currently of the greatest interest to the teaching community: personalization of learning and personal development, optimization of teachers’ activities. In this article, we will focus on the first position.

The personalization of education is associated with the individualization of the educational environment, its kind of *customization*. It should be noted at once that, speaking about the innovative educational environment, we mean an open, complexly structured socio-cultural ecosystem, which is formed by a set of conditions, material and non-material components, social relations aimed at personal (self) development (including personal potentials) of all subjects (subjects) of the educational process. At the same time, the analysis of modern practices of building modern educational environments in different countries of the world leads us to the conclusion that the transformation of the traditional learning environment into an intelligent learning environment-an ecosystem is a strategically appropriate guideline. We are talking about such an educational ecosystem, the capabilities and potential of which are provided by the properties (meta-parameters) of convergence, environmental friendliness, immersiveness, are formed and supported by high-tech tools (software, resources, services, etc.). [7]

AI technologies for education significantly accelerate the pace of transformation of the traditional learning space into a learning environment. In modern research, such environments are often referred to as *smart environment*. Their uniqueness is set through the implementation, together with the already mentioned personalization and gamification, of ideas for adapting the learning process, learning analytics, and intelligent knowledge management. Every time a user accesses a training system that uses a custom model. The system tries to adapt to each specific student by assigning them tasks based on the analysis of all data available to it about the student, including academic performance, progress, pace of completion of tasks, etc. At the same time, the results on the progress of students are transmitted by an intelligent learning system during feedback through data visualization. In other words, the new quality of the educational environment

is provided by combining the capabilities of immersion technologies and artificial intelligence, the synthesis of which forms a new type of learning chronotope, an intelligent learning environment-an ecosystem.

AI technologies for education allow us to conceptually rethink the essence of the concept of personalization. Different models and technologies of adaptive learning can be presented as a kind of didactic and technological implementation of a new quality of personalization in education. For example, the technology of meta-cognitive scaffolding involves receiving assistance to students only as needed, “with a gradual reduction or minimization of the amount of teacher intervention as the student’s competence increases.” [8, p. 41] Determining the content and scope of this assistance during training is possible due to the constant processing of large amounts of information about the student, who turns from a conditional data source (carrier) into an active user of technologies, immersiveness and AI services.

The effectiveness of the processes of personalization of the educational environment-ecosystem today is ensured primarily due to the ‘three pillars’ of the so-called progressive digitalization of the educational environment: the already mentioned new quality of adaptability of components (content, methods, tools, resources / tools, technologies), its customization (adapting to each unique user-learner), as well as gamification and dialogization of learning. One of the trends in global education is dialogical, communicative learning, *conversational learning*, built on constant communication between a teacher and a student; AI, in particular, chatbots, plays an increasingly important role in this context.

One of the most crucial questions is how to form AI-ready individuals for life in AI-powered world. No high-tech system by itself, that is, automatically, becomes a learning environment. The necessary pedagogical meaning is given to it by the corresponding pedagogical activity. AI acquires pedagogical expediency in the coordinate system of *immersive pedagogy*. In modern interdisciplinary discourse, the concept of immersiveness is used to describe the ‘presence effect’—a complex of human sensations in an artificially created environment. The specificity of the immersive approach reflects its ability to “involve the subject in a system of relations determined by the content of the environment,” the actual activity with this approach becomes “immersion in a dialogical experience created by an artificial (or natural) environment.” [9, p. 46]

A logical question arises: why create immersive educational environments if you can use the Internet as a learning mega-environment? The research results indicate that “navigation on the Web leads to the emergence of a special form of memory that is not related to the content. This is a search associative memory that allows the student to navigate through the content storage points. However, it is highly specialized and connected to the Internet network interface.” [10, p. 35] In other words, when interfaces change, search skills are not automatically updated. The design of immersive educational environments is aimed at creating conditions for the coordinated formation and development of all components of personality, including cognitive, psycho-emotional, motivational spheres, and a complex of potentials.

We also see the point not in facilitating learning, but in its real individualization as an increase in efficiency. It is already possible to maximize the effect of an immersive educational environment today through constant *adjustment*

(personalization in non-stop mode) of educational content and methods (self)learning based on tracking personal progress and difficulties faced by a learner. But this cannot be done by AI from start to finish. That is, at present, AI, although extremely promising, is just a tool for personalizing education, an actor of the educational process in itself. With an adequate psychological and pedagogical approach, immersivity as a space and technology for modeling and forecasting reality(s) is able to ensure the preservation of the human dimension, the human dimension of the learning environment-ecosystem. AI makes sense for the personalization of education when it is managed and directed by a teacher.

Conclusions. For anthropocentric education the expediency of highly innovative resources and tools is determined in the optics of long-term goals. In the long term, modern education is aimed at the development of the whole complex of a person's potentials, including cognitive, axiological, creative, innovative etc. components. The most effective formation of such a personality takes place in the coordinate system of the learning intellectual environment-ecosystem, the capabilities and potential of which are provided by metaparameters of convergence, environmental friendliness, and immersiveness. The new quality of personalization of learning today is directly related to AI technologies. We consider AI as an instrument of immersiveness, immersion in educational realities with fundamentally new didactic possibilities. The conceptual logic of innovative education, advanced type education leads *from pedagogy to technology*, but not vice versa.

Both the utilitarian expediency and the long-term effectiveness of high innovations for education, including AI technologies, from the point of view of pedagogy are provided by their humanitarianism, special environmental friendliness in relation to learning and personal development of a learner.

Discussion. If we try to summarize the effects of using AI in the educational process in the form of a conditional formula, we get the following algorithm: *(novelty effect + personalization / customization of processes and services + economy + ergonomics + motivation) – routine = new quality and pace of learning + (self)development of students.*

The achievement of fundamentally new educational results is directly related to the parameters of the educational environment. If we focus on the problems of designing and developing a learning (intellectual) educational environment, the number of crucial issues still remain open, for example: *How to minimize the risks of information security in an educational environment, the intellectual functions of which are provided by the constant collection of huge amounts of personal data? How to balance the functions of a teacher and virtual assistant tools without compromising the communicative culture of a learner's personality?*

And this is just the beginning of a long list of problematic positions. From the point of view of identifying the real pedagogical expediency of AI, they cannot be solved in isolation and once and for all. The very specificity of the AI phenomenon in education is such that questions in connection with it will arise much faster than answers to them will be found.

References:

1. Popenici, Stefan A. D. Exploring the impact of artificial intelligence on teaching and learning in higher education / Stefan A. D. Popenici & Sharon Kerr // *Research and Practice in Technology Enhanced Learning*, 2017, 12:22. DOI 10.1186/s41039-017-0062-8
2. Sumakul, D. T. Artificial intelligence in EFL classrooms: Friend or foe? / D. T. Sumakul, F. A. Hamied, & D. Sukyadi / *LEARN Journal: Language Education and Acquisition Research Network*, 2022, 15(1): 232-256.
3. Core Foundations for 2030; OECD Future of Education and Skills 2030: Conceptual learning framework. – OECD, 2019. – 14 p. [Electronic resource]: Organization for Economic Co-operation and Development (<https://www.oecd.org/>). – Access mode: <https://www.oecd.org/education/2030-project/learning/aar-cycle>. – Access date: 29.01.2024.
4. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities for Sustainable Development; the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. – France, Paris, UNESCO, 2019. – 48 p.
5. 2019 Artificial Intelligence & Global Education Report, HoloniQ's Annual Report on the State of Artificial Intelligence in Global Education [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.holoniq.com/notes/2019-artificial-intelligence-global-education-report>. – Access date: 22.07.2023.
6. Смаракова, А. Будущее уже здесь: как искусственный интеллект меняет образование / А. Смаракова [Electronic resource]: theoryandpractice.ru. – Access mode: <https://theoryandpractice.ru/posts/20442-budushchee-uzhe-zdes-kak-iskusstvennyu-intellekt-menyayet-obrazovanie>. – Access date: 22.07.2023.
7. Шевлякова-Борзенко, И. Иммерсивность как условие и триггер-фактор трансформации традиционной среды обучения в интеллектуальную обучающую среду / И. Шевлякова-Борзенко // *Multi-cultural research / Мультикультурные исследования/ 跨文化研究*. – 2023. – № 4 (17). – С. 73-83.
8. Искусственный интеллект в образовании: Изменение темпов обучения. Аналитическая записка ИИТО ЮНЕСКО / Стивен Даггэн; ред. С. Ю. Князева; пер. с англ.: А. В. Паршакова. – М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании, 2020. – 45 с.
9. Сергеев, С. Ф. Присутствие в среде: методология и теория обучения / С.Ф.Сергеев // *Школьные технологии*. – 2011. – № 5. – С.43-54.
10. Сергеев, С.Ф. Образование в глобальных информационно-коммуникативных и техногенных средах: новые возможности и ограничения / С.Ф.Сергеев // *Открытое образование*. – 2013. – № 1. – С. 32-39.

İrina Şevlyakova-Borzenko

Xülasə

SÜNİİNTELLEKT TƏHSİL MÜHİTİNİN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ INNOVASIYA ALƏTİ KİMİ

“Süni intellekt təhsil mühitinin fərdiləşdirilməsində innovasiya aləti kimi” adlı məqalə süni intellektin (Sİ) pedaqoji məqsədyönlülüyünü anlamağa, Sİ-in ekosistemin innovasiyalı mühitinin komponenti kimi unikal imkanlarının təhlilinə həsr olunub. Müasir təhsil xronotopu konvergensiya və diversifikasiya, universallaşdırma və fərdiləşdirmə proseslərinin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində formalaşır. Hər şeydən əlavə, bu, təhsil mühitinin mahiyyətinin və potensialının yenidən dərkinə səbəb olur.

İnnovativ təhsil mühitinin səmərəli reallaşdırılmasının yollarından biri öyrədici mühit-ekosistemdir. Təhsil mühitinin intellektuallığı immersiv pedaqogikanın konseptual-metodoloji koordinatlar sistemində aktuallaşdırılan Sİ texnologiyalarının istifadəsi ilə təmin olunur. Sİ texnologiyalarından istifadənin pedaqoji məqsədyönlülüyünün başlıca amili onların insanyönümlülüğüdür. Bu parametr həyatadözümlü harmonik şəxsiyyət üçün təhsilin fərdiləşdirilməsinə istiqamətlənmədə, gözlənilən nəticələrin dəyərli, etik səciyyəsinə özünü büruzə verir.

Ирина Шевлякова-Борзенко

Резюме

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ИННОВАЦИОННЫЙ ИНСТРУМЕНТ ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

Статья Ирины Шевляковой-Борзенко “Искусственный интеллект как инновационный инструмент персонализации образовательной среды” посвящена пониманию педагогической целесообразности искусственного интеллекта (ИИ), анализу уникальных возможностей ИИ как компонента инновационной среды-экосистемы. Современный образовательный хронотоп формируется в сложном взаимодействии процессов конвергенции и диверсификации, универсализации и индивидуализации. Помимо прочего, это приводит к переосмыслению сущности и потенциала образовательной среды. Одной из эффективных реализаций инновационной образовательной среды является интеллектуальная обучающая среда-экосистема. Интеллектуализм образовательной среды обеспечивается использованием технологий ИИ, которые актуализируются в концептуально-методологической системе координат иммерсивной педагогики. Важнейшим фактором педагогической целесообразности использования технологий ИИ в образовании является их человекомерность. Этот параметр выражается в ориентации на персонализацию образования для развития жизнестойкой гармоничной личности, ценностном, этическом характере ожидаемых результатов.

PSIXOLOGİYA

Şəhla Qasımova

Azərbaycan Dillər Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.023.

ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ CƏHƏTDƏN FORMALAŞMASINDA AİLƏ TƏRBİYƏSİNİN ROLU

Açar sözlər: *əxlaq, tərbiyə, ailə, təhsil, həyat tərzi, davranış, vicdan, bacarıq, vərdiş*

Key words: *morality, education, təhsil, life style, behavior, conscience, habit, skill*

Ключевые слова: *мораль, образование, семья, стил жизни, совесть, навык, привычка, поведение*

Giriş: Şəxsiyyətin əsaslarının formalaşması əxlaqi kefiyyətlərin, yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin tərbiyəsinin və fərdiliyin açılması ilə bağlıdır. Tələbəyə bilik bəxş etməklə, lakin tələbəmizdə mənəvi cəhətdən zəngin şəxsiyyət yetişdirmədən onu hər hansı rəhbərin iradəsinin itaətkar icraçısı edirik.

Milli təhsil doktrinası əsas vəzifələrindən biridir və gənc nəslin yüksək mədəniyyət ruhunda tərbiyə olunmasını bəyan edir. Əxlaq tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllim heç vaxt aşağıdakı postulatlardan yan keçməyəcək : özü də əxlaqi davranış nümunəsi olmalı, şəxsiyyət olmalıdır. Şagirdin seçimi təkcə məntiq hesablamaya deyil, həm də öz hiss emosiyalarına əsaslanmalıdır. Məktəbin əsas funksiyası xarici dünya ilə fəal qarşılıqlı əlaqə üçün şagirdlərin intellektual, əxlaqi, emosional, işgüzar, kommunikativ bacarıqların formalaşmasıdır.

Məqalənin aktuallığı: “Şəxsiyyətin mənəvi-psixoloji cəhətdən formalaşmasında ailə tərbiyəsinin rolu” mövzusunda hazırda çox diqqət yetrilir. Valideyinlər üçün uşağın əxlaqi cəhətdən inkişaf etmiş bir insan olması üçün onu necə böyütmək barədə çoxlu proqramlar hazırlanır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Ənənəvi və müasir ailə strukturlarının şəxsiyyətin mənəvi-psixoloji inkişafına təsirini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, ailənin unikal və dəyişən rolunu ortaya qoyur. Ailə tərbiyəsinin psixoloji, sosial və mənəvi aspektlərinin integrativ şəkildə öyrənilməsi, ailənin mənəvi tərbiyə prosesində oynadığı çoxfunksiyalı rolu nəzərə çarpdırır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Bu mövzuya istinad edən təhsil müəssisələri ailə tərbiyəsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq təhsil proqramlarını və metodlarını yenedən nəzərdən keçirə bilər. Bu məqalə həmçinin, uşaqların məktəb və ailə mühitində aldığı tərbiyənin daha uyğun və harmonik olmasına kömək edir. Bu məqalə ailə problemlərinin həllində və uşaqların sağlam psixoloji inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

Əxlaq insana rəhbərlik edən daxili mənəvi kefiyyətlər, etik normalar, bu kefiyyətlərlə müəyyən edilən davranış qaydalarıdır. Əxlaq bir ruh halı kimi insanın davranışının daxildən, ruhundan, vicdanından müəyyən edir, mənfi xarici təsirlərə qarşı bərqəraq olmağa kömək edir. Daxili əxlaqi inamla mühakimə, yüksək humanist prinsiplər insanı mənəvi varlıq edir, özünə hörməti təmin edir. Mənəviyyət insanın maddi-mənəvi, ictimai varlığının məcmusu məhsulu kimi yaranır. Əxlaq tərbiyəsi yalnız ümumbəşəri əxlaqın ayrılmaz bir prosesi kimi səmərəli şəkildə həyata keçirilir. Bütöv prosesin nəticəsi onun şüurunun, əxlaqi hissələrin, vicdanın, əxlaqi iradəsinin, bacarıqların vərdişlərin, ictimai dəyərli davranışlarının vəhdətinə əxlaqi bütöv şəxsiyyətin formalaşmasıdır. Əxlaq tərbiyəsinin fundamental kateqoriyası əxlaqi hiss anlayışdır – daim emosional hissələr, real əxlaqi münasibətlər və qarşılıqlı əlaqələr təcrübəsi. Uşaq üçün əxlaq ilk növbədə canlı hissdır, real haldır. Əxlaqi tərbiyə, emosional sferaya, reallığa estetik münasibətə məhəl qoymadan zəifdir, uşaqların yüksək əxlaqi hərəkətlər üçün daxili stimullar və motivasiyalar formalaşdırma bilmir, davranışlarını idarə edə bilmir. Əxlaqi hiss insanın əxlaqının əsas prinsipidir. Mənəvi hissın tərkib elementi əxlaqi şüurdur – uşağın öz əxlaqi münasibətlərini, vəziyyətlərini aktiv şəkildə əks etdirmə prosesidir. Bu, əxlaqi prinsipləri, bilmək eyni zamanda, cəmiyyətdəki mənəvi mövqeyini, əxlaqi vəziyyətini, hissələrini daim dərk etməyi əhatə edir. Mənəvi şüurun hərəkətverici qüvvəsi əxlaqi təfəkkürdür - əxlaqi amillərin, münasibətlərin daimi toplanması dərk edilməsi prosesidir. Əxlaqi təcrübələr şüurda əks olunun hiss halların vəhdəti və onların dərk edilməsi, qiymətləndirilməsi, əxlaqi təfəkkür nəticəsində yaranır. Əxlaqi hissələr, şüur və təfəkkür əxlaqi iradənin təzahürü üçün əsas və stimuldur. Həyat praktikasında, xüsusən də ekstermal şəraitdə bütün bu komponentlər həmişə vəhdətdə həyata keçirilir. Əxlaqi hissələrin dərinliyi, emosional təcrübə qabiliyyəti, utanc və rəğbət mənəvi tərbiyədən xəbər verir.

Uşaqların əxlaqi tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti əsasən onların yaşadıkları subyektiv mənəvi məkanın təbiətindən aslıdır. Komandada əlaqələr və küçədə münasibətlər və yoldaşlarla ünsiyyətlər, özünə münasibət, təbiətə, xarici dünyaya münasibət, sosial tələblərə münasibət, uşaq üçün ən vacib məkan olan ailədəki münasibətlər. Bütün bu deyilənlərdən, uşaq əxlaqının formalaşmasında nağıl, eləcə də uşaq oyunu mühüm rol oynayır. Məktəb yaşı, pedoqoqların və psixoloqların dediyi kimi, klassik oyun yaşıdır. Oyunlarda uşaqların münasibətləri uğurla inkişaf etdirilir, onlara xoş niyyət ruhu verilir, hissələr, mədəni davranış bacarıqları və vərdişləri inkişaf etdirilir, bəzi əxlaqi fikirlər aydınlaşır. Məhz məktəb çağında, xüsusən 7 yaşında oyun rollu oyun formasını alır. Tədqiqatçılar uşaq oyunlarının bütün süjetlərini 3 böyük qrupa bölürlər: Gündəlik mövzularda hekayələr olan oyunlar. Burada kuklalara qayğı, sevgi, empatiya kimi mənəvi tərəf formalaşır, sonra bütün bunlar ətrafdakı real dünyaya proqnozlaşdırılır. Sənaye mövzulu oyunlar. Onlar uşaqlarda bir-biri ilə ünsiyyət prosesində başqalarına qarşı nəzakətli münasibət formalaşdırır. Süjet oyunda əks olunan reallıq sahəsidir. Oyunda uşaq üzərinə götürdüyü rolun yerinə yetirilməsi ilə bağlı qaydaya daha asan tabe olur. [1, s.128]

Folklor da burada mühüm rol oynayır. Nağıllar uşağa nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu başa düşməyə öyrədir. Şəxsiyyətin inkişafı tədricən deyil, sıçrayışla baş verir: Müəyyən edilmiş mərhələlərdən keçmək, pilləkənləri qalxmaq lazımdır və hər addımı öz nağılı xidmət edir, bu nağıl uşağa ruhunu növbəti pilləyə qalxacaq

şəkildə kömək edir. Nağıl ilə yanaşı, uşaq məhnıları kimi janırlar vurğulamaq lazımdır. Onlar böyüklər və uşaqlar arasında əlaqəni ifadə etməyə kömək edir. Beləliklə, uşağın əxlaq tərbiyəsi, əxlaqi şüur, hiss və təfəkkür üzərində qurulur ki, bu da öz növbəsində əxlaqi iradənin təzahürünün əsasını təşkil edir. Uşaqlara nə haqqında danışmaq, onlarla dərslərinizi elə qurmaq lazımdır ki, yalnız uşağın intellekti deyil, düşünmə empatiya qabiliyyətini inkişaf etdirin.

Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında əxlaqi tərbiyənin həlledici rolu ilə bağlı suallar pedoqogikada hələ qədim zamanlardan qəbul edilmiş və qaldırılmışdır. Vurğulayaq ki, bunlar əsasən, fərddə fəzilətli xarakterin, insanlara qarşı mehriban münasibətin formalaşması yalnız əxlaqi tərbiyənin təmin edilməsi əlaqələndirildi. Bu barədə qədim Roma filosofu Senekanın “əvvəlcə gözəl əxlaqı, sonra isə müdriqliyi öyrənin, çünki birinci olmadan ikincini öyrənmək çətindir” kəlamını sitat gətirir. Elə həmin yerdə məşhur bir deyim sitat gətirmişdir: “Elmlərdə uğur qazanıb, gözəl əxlaqda geri qalan, uğur qazandığından daha çox geridə qalar” [3, s. 96] Bəs insanın davranışına dair əxlaq normaları, qaydalar və tələblər nə deməkdir? Onlar cəmiyyətin mənəviyyatın fərdin ictimai və şəxsi həyatın müxtəlif sahələrində, eləcə də başqa insanlarla ünsiyyət və təmasda davranış və fəaliyyəti nə təyin etdiyi müəyyən münasibətlərin ifadəsindən başqa bir şey deyildir.

Əxlaq tərbiyəsinin təşkili formaları və üsulları uşaqların fərdi xüsusiyyətlərindən fərqlənir. Tərbiyə işi təkcə bütün siniflərdə deyil, həm də fərdi formada aparılır. Komanda ilə işləməyin əsas məqsədi hər bir uşağın şəxsiyyətin yetişdirməkdir. Komandanın yaradılması özlüyündə bir məqsəd deyil, şəxsiyyətin formalaşmasının ən təsirli və səmərəli yoludur. Əxlaq tərbiyəsi prosesində məşq və inandırma kimi üsullardan geniş istifadə olunur. Məşq gənc yeniyetmələrdə zəruri bacarıq və vərdişlərin inkişafı və möhkəmlənməsini, bacarıq və vərdişlərin praktikada həyata keçirilməsini təmin edir. İnandırma gənc yeniyetmələrdə etik anlayışların formalaşmasına, əxlaq prinsiplərin aydınlaşmasına və etik idealların inkişafına yönəlmişdir. Problem – situasiya metodu insanın mənəvi inkişafını aktivləşdirmək və onun yetkinliyini yoxlamaq, inanc və davranış vəhdədi yaratmaq üçün istifadə olunur. Metod təfəkkür prosesinin axını gücləndirir, hisslərə səbəb olur, şagirdin iradəsini hərəkətə gətirir. Əxlaq tərbiyəsi prosesində zəruri bir əlaqə əxlaqi tərbiyədir, məqsədi uşağın mənimsəməli olduğu cəmiyyətin əxlaqi prinsipləri və normaları haqqında biliklər toplusunu məlumatlandırmaqdır. Əxlaqi prinsiplər və normalar haqqında məlumat və təcrübə birbaşa əxlaqi davranış nümunələrinin dərk edilməsi ilə bağlıdır və əxlaqi qiymətləndirmələrin və hərəkətlərin formalaşmasına kömək edir. [2, s. 124]

Ailə tərbiyəsi şəxsiyyətin mənəvi əsaslarının formalaşmasında əsas amil kimi, yaşı nəzərə alaraq ailə tərbiyəsinin nə olduğu anlayışına müraciət etməliyik. Ailə insanın mənəvi doğulmasının beşiyidir. Bu özünü tanımanın baş verdiyi, uşağın sevgi, məhəbbət, hörmət və ünsiyyət ehtiyaclarının formalaşdığı ən qədim təhsil müəssisələrindən biridir. Ailə həm də insanın yaxşılıq etməyi öyrənməli olduğu ilkin mühitdir. Uşağın ilkin tərbiyəçiləri valideynləridir fikrinə istinadən A.S Makarenko yazırdı: “İnsanın tərbiyəsi üçün əsas təməllər beş yaşından əvvəl qoyulur və ondan sonra yalnız insanın işlənməsi baş verir”. [4, s. 158]

Uşağın mənəvi mövqeyinin formalaşmasının əsasını məhz ailə qoyur. Tərbiyəvi təsirlərin davamlılığı, müddəti, emosional rənglənməsi, onların müxtəlifliyi,

gücləndirmə mexanizmlərindən vaxtında istifadə edilməsi ilə əlaqədərdir. Buna görə də, uşağın ailə əxlaq tərbiyəsindəki bütün səpmələr digər əxlaqi dəyərlər və tələblərlə qarşılaşdıqda onun gələcək həyatını ciddi şəkildə çətinləşdirə bilər. Uşağın tərbiyəsi təcrübəsindən ailə həyatının sağlam tonu, ailənin mənəvi mühiti, onun həyat tərzini və üslubu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar ailədaxili münasibətlər və əxlaqi ideallar deməkdir.

Məktəblinin tərbiyəsində ailə onun şəxsiyyətini formalaşdıran ilk və çox vaxt yeganə mühitdir. Məktəb uşaqlığı, uşağın təhsil təsirinə və ətraf mühitin təsirinə yüksək həssaslıq dövrüdür. Ailə uşaq insan şüurunun normalarına vasitəçilik edir, əxlaqi dəyərləri mənimsəyir. Onun tərbiyəvi təsirləri uşağın ailədəki davranışının xarakterini müəyyən edir. Bildiyimiz kimi, məktəblilər bu dövrdə çox yaxşı müşahidəçi olurlar və ətrafda gördükləri hər şeyi öz üzərində lahiyələndirirlər. Valideynlərin həyatı, onların əxlaqi xüsusiyyətləri həmişə və hər yerdə uşaqların nəzərindədir. Bu onlar üçün bir ədəb məktəbidir. Təbiətə, uşaqlar da həyatının ilk illərində bir növ kəşfiyyətçidir. Onlar həqiqəti bilmək, müəyyən etmək üçün çalışırlar. Əgər həyatının ilk illərində uşaq həqiqəti müəyyənləşdirərsə, ata və anadan daha yaxşı heç kimin olmadığını təsdiqləyib, qoy bu həqiqət əbədi olaraq qalsın. Bu dominant rol valideynlərin övladlarını heyran edən və onlara sirayət edən, bütün həyatlarında dərin iz buraxan mənəvi obraz oynayır.

Ailə tərbiyəsində valideyn səlahiyyəti mühüm rol oynayır. Valideyn səlahiyyətinin əsas əsasını valideynlərin işi, mülki siması, davranışı təşkil edə bilər. Səlahiyyət insanın biliyə, əxlaqi fəzilətlərə və həyat təcrübəsinə əsaslanan təsiri-dir. Nüfuzlu valideyn olmaq, övladınızı şəxsiyyətinizin cazibədarlığının gücü ilə cəlb etmək, lazım olan yerdə istiqamətləndirmək və kömək etmək deməkdir. Valideyn uşaqlarla ünsiyyətdə onların fərdiliyinin inkişafına töhfə verməyə borcudur, fərdiliyin şablona uyğunlaşdırılmalıdır. Valideynlərin nüfuzlu insanın mənəviyyətinin formalaşmasında yeganə amil deyil, onunla yanaşı, valideynlərin ümumi təhsil və pedoqoji hazırlığın qeyd etmək olar. Ailə pedoqogikasının konsepsiyası şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin edən tərbiyə sisteminin yaradılmasıdır. Yalnız belə ailə tərbiyəsi uşağı xoşbəxt edə bilər. Bütün əxlaq və xoş niyyət qaydaları uşaqlara daha tez-tez və çox güman ki, sözlə deyil gündəlik həyatın özündə olan faktlarla ötürülməlidir. Eyni zamanda, insanın öz tərbiyə əxlaqının qüsursuz olması lazımdır. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb və təbii. Ailənin tərbiyə potensialının reallaşdırılmasında ən mühüm amil valideynlərin dəyər və idealına tabe olan və uşağın özünü inkişaf etdirməsinə töhfə verməyə yönəlmiş şüurlu, məqsədyönlü və sistemli təhsil fəaliyyətidir. Uşağın mənəvi əsaslarının formalaşmasında məktəbəqədər uşağın məzmununa və ideoloji istiqamətinə yaxından diqqət yetirməlidir. Sevdikləri fəaliyyət növünə rəhbərlik edən böyüklər uşağın həsas sferasına, mənəvi təzahürlərinə təsir göstərə və onlarda ideoloji orientasiyanın başlanğıcını təşkil edə bilərlər. Uşaq fəaliyyətinin hər bir növü öz spesifikliyinə görə təhsilin müəyyən vəzifələrini həyata keçirməsi üçün əlverişli imkanlar yaradır, məsələn, oyunda kollektiv bacarıqlar və mənəvi kefiyyətlər formalaşır. Yaxşı bir ailə bütün üzvlərini sevgi, qarşılıqlı yardım, bir-biriləri üçün məsuliyyət münasibətləri ilə lehimləndiyi komandadır. Ailədə uşaqlar həyatın ən böyük dəyərlərdən biri olan digər insanların sevinclərini bölməyi öyrənirlər. Bir qayda olaraq ailə uşağa yalnız müsbət təsir göstərməlidir, lakin bu həmişə belə deyil. Uşağa mənfi təsir

göstərən hallar var, bu ailənin münaqişə tərəfidir ki, bu da dimi mübahisələr, ailə üzvləri arasında qalmaqallar olur, ailənin münaqişə tərəfi şəxsiyyətin inkişafında mənfi nəticələrə gətirib çıxarır və 88% belə vəziyyətdə olan uşaqların özlərini qüsurlyu bədbəxt hiss edirlər. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəxsiyyətin mənəvi əsaslarının formalaşmasında uşağa təsir edən əsas mənəvi ailədir. Uşaq üçün onun daxil olduğu həyat modelini yaradan ailədir. Valideyinlərin təsiri onların fiziki kamilliyin və mənəvi saflığın təmin etməlidir. Hər bir uşaq istər-istəməz şüursuz olaraq valideyinlərini təkrarlayır, onları təqlid edir. [6]

Məktəb yaşı – şəxsiyyətin mənəvi əsaslarının formalaşması dövrü, 7 yaşında uşaq intensiv olaraq “nə yaxşı” və “nəyin pisdir” haqqında anlayış və təsəvvürlər formalaşmağa davam edir. Onda ilk əxlaqi hisslər-ətrafdakı insanlara rəğbət, ata-ana sevgisi və s bütün məktəb çağında o ən dərin ən mürəkkəb mühüm insan hisslərinin əsasını qoyub: dürüstlük, doğruluq, vəzifə hissi, beynəmliləçilik, hissi məsələ əvvəlcə başqa millətin nümayəndələrinə rəğbət formasında ifadə olunur. Mənəvi hisslərin formalaşması ən çox vərdişdən başlayır. Əxlaqi vərdişlərin tərbiyəsinə çox erkən, uşaq hələ bir yaşı tamam olmadıqda və böyüklərin izahatlarını anlaya bilmədikdə başlanıla bilər. Bu yaşda sadəcə mehriban olmağı öyrədirlər. Uşaq müəyyən bir vəziyyətdə vərdiş halına gələn hərəkətləri yerinə yetirdikdə, sevinc hissi yaşayır. Bu hərəkətləri yerinə yetirilməsində maneə olduqda, uşaq narahatlıq keçirir, sonradan utanç hissi yaranır. Əxlaqi davranışın əsasında uşağın qazandığı əxlaqi vərdişlər dayanır. Əxlaqi davranış dərin sosial davranışdır, insanın qəbul etdiyi əxlaqi prinsiplərdir. Uşaqda əxlaqi davranış vərdişi o zaman formalaşır ki, ailədə böyüklərin tələbləri daim uşağa təqdim olunsun. Beləliklə, cəmiyyətimizdə qəbul edilmiş əxlaq normalarına cavab verən vərdiş edilmiş hərəkətlərdə gələcək vətəndaşın xarakteri formalaşır. Əxlaq tərbiyəsi gələcək ümüdi ilə həyata keçirilir. Uşağın olacağı insana güvənmək. Dürüstlük və doğruluq, sanki, balaca uşaq üçün doğmadır. Bu yaşda öz kortəbiliyinə görə nə hisslərini gizlətməyi, nə də yaranan fikirləri gizlətməyi bilmir. Buna görə valideyinlərin vəzifəsi bu keyfiyyəti inkişaf etdirmək, onu təcricən, əlbəttə böyüklər çərçivəsinə çevirməkdir.

V.S Lixaçev təhsil fəlsəfəsində məktəbəqədər yaşda şəxsiyyətin əxlaqi əsaslarının fərqli inkişafını verir. Beləliklə, o, üç dövrü ayırır. [5, s. 201]

Birinci dövr təbii eqoizmin üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Uşaq əxlaqlı varlıq kimi doğulmur uşaq bir müddət xeyirlə şərin o biri tərəfində olur. Bu, sosial münasibətlərdə təcrübənin təcricən toplanması dövrüdür. Burada şüurun əxlaq normalarının, tələblərin dərk edilməsinə və mənimsənilməsinə hazırlanması, qeyri-əxlaqlılıqdan reallaşan əxlaqi dünyaya keçid həyata keçirilir.

İkinci dövr uşağın ictimailəşməsi, onun əxlaqi tərbiyəsi, ictimai əxlaq normalarının sistemə daxil edilməsidir. Onlar ictimai rəyin gücü ilə dəstəklənir. Burada belə fikir yaranır ki, əxlaqsız hərəkətlər ictimai rəy tərəfindən pislənəcək, qanunsuz olanlar isə qanunla cəzalanacaq. İctimai əxlaq tərbiyə sistemi uşaqların ehtiyaclarının sivil şəkildə ödənilməsinə təmin edən sosial münasibətlərin normaları ilə məcburi tanışlıqdır. Üçüncü dövr sərbəst intellektual və əxlaqi özünü inkişaf dövrüdür. Bu, insanın daxilində qəbul edilmiş ictimai dəyərlər ideallar və prinsiplər əsasında mənəvi cəhətdən avtonomlaşa bildiyi mərhələdir, onda onun öz əxlaqi prinsipi gündəlik davranış və fəaliyyətin ali qanunu kimi formalaşır. İnsan prinsipli, tənqidi düşünən, məsuliyyətli, daxili azad bir insana çevrilir. Beləliklə, belə

nəticəyə gələ bilərik ki, məktəb yaşı mənəvi kefiyyətlərin formalaşması üçün ən yaxşı zəmindir, çünki bu dövrdə uşaq müsbət mövqedən təsirlənə biləcək əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalır. Məhz bu yeddi yaşında uşaq formalaşmağa başlayır: insanın xarakterinə və gələcək həyatına təsir edə biləcək əxlaqi davranış, əxlaqi şüur və əxlaqi təcrübə. Uşağın həyatında ən mühüm məkan ailədir ki, burda əsas tərbiyəçilər valideyinlərdir. İnsanda əxlaqi kefiyyətlərin tərbiyəsi üçün ən yaxşı yaş məktəb yaşıdır (6 -7 yaş) bu yaşda əxlaqi duyğuların intensiv inkişafı baş verir, motivlərin sabit strukturu formalaşır, müsbət təsir göstərə bilən yeni sosial ehtiyaclar yaranır və bunun sayəsində əxlaqi şəxsiyyət yetişdirilə bilər. [6]

Nəticə. Uşağın mənəvi mövqeyinin formalaşmasının əsasını məhz ailə qoyur. Ailənin uşağın əxlaqi tərbiyəsinə müsbət təsiri ondan ibarətdir ki, ailədə ona ən yaxın insanlardan – anadan, atadan, nənədən, babadan, qardaşdan, bacıdan başqa heç kim uşağa yaxşı münasibət göstərmir. Onu o qədər sevmir və ona o qədər də əhəmiyyət vermir. Eyni zamanda heç bir sosial inistut uşaqların əxlaqi tərbiyəsində ailənin verə biləcəyi qədər potensial olaraq zərər verə bilməz. Ailənin xüsusi tərbiyəvi rolu ilə əlaqədar olaraq, uşağın mənəvi tərbiyəsində ailənin müsbət təsirini artırmaq və mənfi təsiri endirmək barədə məsələnin həlli yolu verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. S.Seyidov M.Həmzəyev, Ümumi psixologiya. Bakı: Nurlan – 2014
2. Ş.Ağayev, Uşaq psixologiyası məsələlərinə dair. Bakı: Ziya – 1966
3. Ə.Əlizadə, Əlizadə.H, Pədoqoji psixologiya. Bakı: Mütərcim – 2010
4. A.S.Makarenko. A book for parents. Moscow: For. Lang. Publish. – 1996
5. Д.Лихачев. Заметки и наблюдения: Из записных книжек разных лет. Л., 1989.
6. <https://aztehsil.com>> psixoloq.

Shahla Gasymova

Summary

THE ROLE OF FAMILY UPBRINGING IN THE SPIRITUAL AND PSYCHOLOGICAL FORMATION OF PERSONALITY

The family environment, whether nurturing or dysfunctional, plays a crucial role in shaping an individual's personality, with cultural differences and modern family structures adding complexity to this formative process. This process involves various dimensions, including emotional, social, moral, and cognitive development. A nurturing family environment helps children develop a positive self-identity and self-esteem. Supportive family relationships are vital for psychological well-being, reducing the risk of mental health issues such as anxiety and depression. Family upbringing is foundational to the spiritual and psychological formation of personality, providing the primary environment where individuals learn, grow, and develop their sense of self and worldview.

Шахла Гасымова

Резюме

РОЛЬ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В ДУХОВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ

Семейная среда, будь то благоприятная или дисфункциональная, играет решающую роль в формировании личности человека, при этом культурные различия и современные семейные структуры усложняют этот процесс формирования. Этот

процесс включает в себя различные аспекты, включая эмоциональное, социальное, моральное и когнитивное развитие. Благоприятная семейная обстановка помогает детям развивать положительную самоидентификацию и самооценку. Поддерживающие семейные отношения жизненно важны для психологического благополучия, снижая риск возникновения проблем с психическим здоровьем, таких как тревога и депрессия. Семейное воспитание лежит в основе духовного и психологического формирования личности, обеспечивая первичную среду, в которой люди учатся, растут и развивают свое самоощущение и мировоззрение.

Rəyçi: p.f.d., dos. Ş.R.Babayeva

Türkan Rəhimli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.01.

UŞAĞIN ÖZÜNÜ DƏRKETMƏSİNİN FORMALAŞMASINDA BAĞLILIĞIN ROLU

Açar sözlər: *bağlanma, valideyn-övlad münasibətləri, mənlilik şüuru, inkişaf, özünü dərk etmə*

Key words: *attachment, parent-child relationships, self-awareness, development, self-awareness*

Ключевые слова: *привязанность, детско-родительские отношения, самопознание, развитие*

Giriş. Çoxsaylı inkişaf nəzəriyyəsinə görə valideyn və uşaq arasındakı münasibətin keyfiyyəti inkişafın hər bir mərhələsində əhəmiyyətli rola malikdir. Xüsusilə ananın uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasındakı rolu danılmaz gerçəkdir. Uşaq anayla nə qədər çox ünsiyyətdə olarsa, münasibət qurarsa, şəxsiyyətinin inkişafı da bir o qədər güclü olar. Son illərdə uşağın zehni, emosional və davranışının inkişafında yaxın münasibətlərin, xüsusən də valideyn-övlad münasibətlərinin təsirini izah etmək baxımından ən çox qəbul edilən nəzəriyyələrdən biri Boulbinin bağlanma nəzəriyyəsi olmuşdur. Boulbi uşağın bioloji və fiziki cəhətdən sağlam olması baxımından ananın rolunu xüsusi vurğulamışdır [6, s. 2447]. Onun fikrincə, valideynlər uşaqları ilə etibarlı əlaqə qurduqları təqdirdə eyni zamanda onlara dəyərli, təhlükəsiz və sevilən olduqlarını hiss etdirmiş olurlar. Bu hisslə inkişaf edən uşaqlarda bir tərəfdən həyatda uğur qazanmaq üçün lazım olan özünə inam formalaşır, digər tərəfdən isə psixoloji sağlamlılıqlarını qoruyurlar [10, s. 87]. Bağlanma, körpənin həyatının ilk ilində, altıncı aydan başlayaraq meydana gəlməyə başlayır. Körpələr ataları, qardaşları, nənələri və babaları ilə əlaqə qura bilirlər, lakin adətən bağlandıqları şəxs anadır. Əgər bu əlaqədə yaxınlıq təmin olunarsa, körpədə təhlükəsizlik və sevgi hissləri yaranar, əlaqədə bir qopma olarsa, narahatlıq, kədər və qəzəb hissi yaranar [6, s. 2447]. Bu kontekstdə aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, həm erkən inkişaf dövrləri [1; 7; 11] həm də yeniyetməlikdə [2; 3] valideynlərə güvənli bağlanma ilə müsbət psixoloji inkişaf arasında güclü əlaqə vardır.

Bağlanmanın birbaşa formalaşdırdığı ən kritik xüsusiyyət mənlilik şüurudur. Bağlanma nəzəriyyəsinə görə, uşaqlar erkən yaş dövründəki bağlanma münasibətləri əsasında nə qədər sevimli və dəyərli olduqlarına və başqalarının gözündə dəyərlərinə dair gözlənti və inanclardan ibarət olan “mən” (daxili işləyən özünü modellər) inkişaf etdirirlər. Zamanla formalaşan və özünü göstərən bu “mən” yaxın münasibətlərdəki dinamikalara və fərqli sahələrdəki uğur gözləntilərinə birbaşa və

ya dolayı təsir göstərir. Erkən bağlanma modeli gələcəkdə öz təsirini əsasən özünü dərk etmə yolu ilə müxtəlif idrak, emosional və davranış sahələrinə ötürür [10, s. 88]. Bu dövrdə güvənli bağlanan uşaq özünə qarşı müsbət düşüncələrə sahibdir və bu hal onun özünü emosional aspektdən xoşbəxt hiss etməsinə səbəb olur. Müsbət bir məniyə sahib olmaq həyat boyu xoşbəxtlik üçün vacibdir. Yetkinlər tərəfindən tənqid edilən və ruhdan salınan uşaqlarda özünüqiymətləndirmə aşağı, özüylə bağlı düşüncələr mənfəi olduğundan mənlilik şüuru da bu istiqamətdə formalaşır. Əgər bir uşağın özünüqiymətləndirməsi aşağıdırsa və ya özünə dair düşüncələri neqativdirsə, onun keçmiş həyatı ilə bağlı müsbət hissləri olmayacaq. Güvənli bağlanan uşaqlar güvensiz bağlananlara nisbətən daha az mənfəi emosiyalar yaşayırlar [12].

Erkən uşaqlıq dövrü ilə müqayisədə, kiçik məktəbli yaş dövründə mənlilik anlayışının, idrak və emosional cəhətdən inkişafın təkmilləşdirilməsi səbəbindən fiziki yaxınlığa daha az ehtiyac vardır. Bu səbəbdən bağlanma dedikdə hər zaman valideynlə uşaq arasındakı fiziki yaxınlıq nəzərdə tutulmur. Ünsiyyət vasitəsilə də bağlılıq əldə edilə bilər. Bu o demək deyildir ki, bu dövrdə uşaq valideyninə qarşı heç bir fiziki yaxınlığa ehtiyacı yoxdur, sadəcə artıq bağlanma ilkin mərhələlərdən fərqli olaraq yalnız valideynlər tərəfindən həyata keçirir.

Fərdin özünü qavraması və dərk etməsi ilə xarakterizə olunan mənlilik, insan şəxsiyyətinin təməlində duran və fərdin özü haqqında düşüncələrini ehtiva edən qavrayış, hiss və düşüncələrin bütünüdür. Başqa sözlə, fərdin əqli, fiziki, mənəvi, sosial və emosional tərəfləri, onun arzu və nailiyyətləri haqqında düşüncələrinin cəmi mənlilik anlayışını təşkil edir və dinamik bir quruluşa malikdir [9]. Mənlilik anlayışı insanın etnik və cinsi kimliyi haqqında öz qavrayışlarından ibarətdir [12]. Rocersə görə, mənlilik fərdin özü haqqında düşüncələrini və inanclarını ehtiva edir, fəqət hər zaman gerçəyi ifadə etməyə bilər. Mənlilik anlayışı bir müddətə formalaşır və müsbət şəkildə inkişafı üçün qeydsiz-şərtsiz sevgilə böyümək lazımdır. Şərtsiz sevgi insanın nə edirsə etsin, kim olursa olsun sevgi və hörmətə layiq olduğunu qəbul edən düşüncənin nəticəsidir. Heç bir şərt qoşulmadan böyüdülmüş fərdlərin mənlilik anlayışları güclü və müsbətdir [4, s.11].

Şəxsiyyətin inkişafını səkkiz mərhələyə ayıran Eriksonun fikrincə, mənlilik dedikdə hər mərhələyə xas inkişafı tamamlamaq, maneələri dəf etmək və mərhələyə xas psixososial böhranı aradan qaldırmaq nəzərdə tutulur [5].

Xorninin fikrincə isə, hər kəsin real və ya ideal mənlilik imici var. Normal insanların mənlilik obrazı yaxşı və pis cəhətləri özündə ehtiva edən realist bir bütövlükdür.

Erik From mənlilik şüurunun formalaşmasında insanın daxil olduğu sosial quruluşun və mədəniyyətin özünəməxsus rolu vardır. Mənlilik şüurunun formalaşması prosesində insan öz əsas ehtiyaclarını cəmiyyətin ondan gözləntiləri ilə uzlaşdırmağa çalışır.

Maslounun ehtiyaclar piramidasının təməlində fizioloji ehtiyaclar, daha sonra təhlükəsizlik ehtiyacı, sevgi və aid olma ehtiyacı, hörmət ehtiyacı və ən üstdə özünü aktuallaşdırma ehtiyacı dayanır. Piramidadan da görüldüyü kimi sevgi və aid olma ehtiyacının özünə hörmət ehtiyacına təsiri vardır. Bundan əlavə, özünü gerçəkləşdirmənin təməlində də özünə hörmət dayanır.

Freyd də mənlilik anlayışıyla bağlı işlər görmüşdür. O, şəxsiyyətin inkişafının 3 hissədən ibarət olduğunu iddia edirdi. Bunlar id, eqo və supereqo olaraq qeyd olunmuş, insanın inkişafında müxtəlif dövrlərdə formalaşır və bir-birinə təsir edir. Bu struktur beyində mövcud olan faktiki fiziki strukturlar deyil, insanın hər hansı davranış sərgiləməsinə səbəb olan şəxsiyyətdəki müxtəlif proseslərin və qüvvələrin qarşılıqlı təsirini izah etmək üçün istifadə edilən mücərrəd anlayışlardır. Şəxsiyyətin ən primitiv və ən əlçatmaz hissəsi olan “id”də seksuallıq və aqressiya özünü göstərir. O, həzz prinsipi ilə işləyir və ehtiyacları ödənildikdə rahatlaşır. Şəxsiyyətin digər hissəsi olan “eqo” ağıl və məntiqə uyğun mənalara simvollaşdırılır. Supereqo isə ailə və cəmiyyət tərəfindən ötürülən ənənəvi dəyərlərə, cəmiyyətin ideallarına uyğundur. Sağlam insanda id – eqo – supereqo bir-biri ilə inteqrasiya olunur. Freydə görə uşağın özünə olan sevgisi, yəni uşaqlıqda formalaşan məhəbbət özünə hörmətin formalaşmasında çox önəmlidir [4, s.12].

Özünə hörmətin formalaşması üçün 3 əsas mənbə vardır:

1. Başqalarının fərdə hörməti
2. Səriştəlilik, qabiliyyət
3. Fərdin bu iki resursu özü üçün qiymətləndirməsi.

Ətrafdakıların hörməti müsbət emosional qarşılıqlı əlaqəni və özünə sevgini artırır. Beləliklə, özünə inam və hökmrənlik hissi formalaşır. Başqalarının fikir və münasibətləri, hissləri mənliliyin daxili mənəvi quruluşunun bir hissəsinə çevrilir.

Yeni doğulan körpənin xaricində və daxilində müsbət qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunda özünə inam formalaşır. Özünə hörmətin inkişafı ana və ya onu əvəz edən şəxsin uşağa göstərdiyi qayğıdan, davranış tərzindən, münasibətdən asılıdır. Valideynlər və yeni doğulmuş körpələr arasındakı etibar, güvən hissi şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə ahəngdar canlılıq gətirir. Müsbət yöndə inkişaf edən özünə hörmət emosional canlılığı, özün olmağı və bir şeyi özünün etməyin zövqünü təmsil edir.

Uşağın ilk məsum fəaliyyətləri “mənlilik”in, yəni eqonun enerjisi kimi təsvir edilir. Uşaq bu bacarığın effektivliyini qorumağa çalışır. Uşaqda istedadların və nailiyyətlərin meydana çıxması və inkişafı özünə hörmət üçün reallıqdır. Əlbəttə ki, burada valideynin rolu olduqca önəm daşıyır. Valideynlər tərəfindən qəbul, bəyənilmə və sevgi uşaqda mənlilik cəhətdən qürur, zövq kimi bir çox müsbət hissin yaşanmasına gətirib çıxarır. Bu hal uşağın nəyisə etmək gücünə malik olduğu hissini bəsləyəcəkdir. Ana uşağının oyuncaqlarla oyunundan məmnun olduqda və oyun təşəbbüslərini dəstəklədikdə uşağın bacarıqları başqalarının hörmətindən asılı olur. Uşaqda bu cür təsdiqlər yoxdursa, eqo funksiyalarının inkişafı gecikə bilər və bəzən eqo inkişafı ümumiyyətlə baş vermir [8, s. 5].

Nəticə. Ailənin və ətrafdakıların sosial dəstəyi ilə formalaşan özünə hörmət, öyrənilmiş bir fenomen və ömür boyu davam edən bir prosesdir. Zorakılığa məruz qalan və ya baxımsız böyümüş uşaqların özünə hörməti aşağı olur. Qeyd etdiyimiz kimi uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında valideynin və ya onu əvəz edən şəxsin rolu əvəzolunmazdır. Özünə qarşı müsbət düşüncəyə sahib, özünü tənqid qabiliyyəti olan (mənlilik və müsbət tərəflərini analiz edə bilən), özünə inamı və hörməti yüksək formalaşmış, potensialının fərqində olan şəxslər uğurlu və nailiyyətlər qazana bilər. Uşağı olduğu kimi qəbul etmək və onun uğurlu tərəflərini üzə çıxarmaq, dəyər vermək, qayğı göstərmək, onun qərarlarda iştirakını təmin etmək,

fikrini soruşmaq, effektiv və aktiv şəkildə dinləmək, ona empatik yanaşma sərgiləmək, təhsil və nizam-intizamında “sən” dili əvəzinə “mən” dili istifadə etmək və s. kimi valideyn münasibətləri uşağın həm özü haqqında müsbət fikirlərinin formalaşmasında, həm də həyatda uğur qazanmasında təsirli olar.

Problemin aktualığı. Valideyn-övlad arasındakı bağlılıq uşağın şəxsiyyət kimi inkişafında böyük rola sahibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yeni anadan doğulmuş körpənin mənlik şüurunun, özünə hörmətin düzgün formalaşması üçün valideynlə münasibətinə diqqət yetirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə yeni valideyn olmuş şəxslərə övladlarının şəxsiyyət kimi formalaşmasında öz rollarının önəmini anlamaq baxımından faydalı ola bilər. Eyni zamanda bu sahədə tədqiqat keçirmək istəyənlər faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Ainsworth, M.D., Blehar, M.C., Waters, E. ve Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
2. Allen, J.P., Moore, C.W., Kuperminc, G.P. ve Bell, K. (1998). Attachment and adolescent psychosocial functioning. *Child Development*, 69 (5), 1406-1419.
3. Armsden, G.C. ve Greenberg, M.T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, 427- 454.
4. Çokparlamış, N. (2018). *Bağlanma stillerinin benlik saygısı ve umutsuzluk düzeyi ile ilişkisi* (Master's thesis, Hasan Kalyoncu Üniversitesi).
5. Erikson, E. (1959). Identity and the life cycle. *Psychology Issue*. 1, 1-171.
6. Geniş, N.E., & Kahraman, Ö.G. (2017). Okul öncesi dönem çocuklarında bağlanma ve benlik algisi arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(3), 2446-2454.
7. Main, M., Kaplan, N. ve Cassidy. J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. I. Bretherton ve E. Waters, (Ed.), *Growing points of attachment theory and research*. Monographs of the Society for Research in Child Development, 50 (1-2), Serial No. 209.
8. Özkan, İ. (1994). Benlik saygısını etkileyen etkenler. *Düşünen Adam*, 7(3), 4-9.
9. Öztürk O. (2002). Ruh sağlığı ve bozuklukları. Ankara: Nobel Tıp Kitapevleri.
10. Sümer, N., & Şendağ, M. A. (2009). Orta Çocukluk Döneminde Ebeveynlere Bağlanma, Benlik Algısı ve Kaygı. *Turkish Journal of Psychology/Turk Psikoloji Dergisi*, 24(63).
11. Thompson, R.A. (1999). Early attachment and later development. J.Cassidy ve P.R.Shaver, (Ed.), *Handbook of attachment içinde* (265-286). New York: Guilford Press.
12. Trawick Smith, J. (2014). Early childhood development (B. Akman, çev.), Ankara: Nobel Yayıncılık.

Turkan Rahimli

Summary

THE ROLE OF ATTACHMENT IN THE FORMATION OF A CHILD'S SELF-CONCEPT

In recent years, John Bowlby's attachment theory has been one of the theories emphasizing how important the parent-child relationship is in the child's mental,

emotional, and behavioral development. The relationship between a baby who has just opened his/her eyes to the world and the parents or caregivers greatly affects his/her biological, physical and psychological health. Attachment plays an important role in the formation of self-awareness. Self-awareness is characterized by an individual's self-awareness. If we take into account that a newborn baby understands the world around him/her and him/herself in the first stages thanks to the parents or the person who looks after them, here we will mention the importance of attachment in the formation of self-awareness. Family is one of the most important variables that influence the self-consciousness that a person forms about himself. The article elaborates on the relationship between negative and positive self-perception and attachment.

Тюркан Рагимли

Резюме

**РОЛЬ ПРИВЯЗАННОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ
Я-КОНЦЕПЦИИ РЕБЕНКА**

В последние годы теория привязанности Джона Боулби была одной из теорий, подчеркивающих важность отношений между родителями и детьми в умственном, эмоциональном и поведенческом развитии ребенка. Отношения между младенцем, который только что открыл глаза на мир, и его родителями или опекунами сильно влияет на его биологическое, физическое и психологическое здоровье. Привязанность играет важную роль в формировании самосознания. Самосознание характеризуется самосознанием человека. Если учесть, что новорожденный ребенок познает окружающий мир и самого себя на первых этапах благодаря своим родителям или человеку, который за ним ухаживает, то здесь можно указать на важность привязанности в формировании самосознания. Семья является одной из важнейших переменных, влияющих на самосознание, которое человек формирует о себе. В статье подробно рассматривается взаимосвязь между негативным и позитивным самовосприятием и привязанностью.

Rəyçi: prof. R.Cabbarov

İCTİMAİ ELMLƏR

Cəmil Quliyev

AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzi

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.03.

 :<https://orcid.org/0009-0006-8736-0667>

UOT 511

MİLLİ DÖVLƏTÇİLİK İDEOLOGİYASININ FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, ideologiya, milli ruh, azərbaycançılıq, dövlətçilik*

Key words: *Heydar Aliyev, ideology, national spirit, azerbaijaniism, statehood*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, идеология, национальный дух, азербайджанизм, государственность*

Giriş. Yaşşı dövlət başçısı ölkə, xalq üçün həmişə qiymətli tapıntı sayılıb, cəmiyyətin inkişafını təmin edən meyl və təmayülləri stimullaşdıran fenomenal qüvvə kimi çıxış edib. Bu mənada dünya xəritəsində balaca bir yer tutan Azərbaycanın bəxti gətirib. Bu gün ulu öndərimiz Heydər Əliyevin adı yeni dünya siyasətinin bütöv bir epoxasını təşkil etmiş siyasət titanlarının adları ilə bir cərgədə çəkilir. Azərbaycanın Heydər Əliyev hakimiyyəti illərində əldə etdiyi uğurlar ən qısqanc oponentlərdə belə inkar üçün əl yeri qoymur. Həmin nailiyyətləri möhkəmləndirən və dinamik səciyyə verən şərt isə onların sabitqədəmliyi və dönməzliyidir. Bu gün ümummillə liderimizin hər bir azərbaycanlının içində bir dünya böyüklüyündə kədər şırımları açmış fiziki yoxluğunu bizə unuduran qoyub getdiyi ideyaları, amalları, əməlləri, bir də ki, müstəqil Azərbaycandır. O insan, o lider xoşbəxtədir ki, öz varisinə layiqli miras qoya bilər. Bu mənada Heydər Əliyev ziyasını, şəfqətini, insancılığını, dövlətşunaslığını vətənkeşliyini, bütövlükdə bu fitri geneoloji xətti, nadir fenomeni daşımağa qadir yeganə şəxs – İlham Əliyevin ulu öndərimizi hakimiyyət sükanında əvəzləməsi heç şübhəsiz, Azərbaycanın, Azərbaycan milləti və xalqının qazancıdır. Əliyevçilik ənənələrini davam etdirmək üçün İlham Əliyevin ən real şanslara malik olduğunu təsdiqləyən proseslər ictimai rəyin dəqiq seçiminin yəqinləşməsində kifayət qədər həlledici rol oynamışdır. Cənab İlham Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyan, milli

dövlətçilik əsaslarını möhkəmləndirən, ölkədə demokratik ənənələrin təsbit olunmasına şərait yaradan ulu öndərimiz Heydər Əliyevin ən yaxın silahdaşı kimi, çiyində daşdığı ağır yükün məsuliyyətini həmişə bütün ciddiyyəti ilə dərk etmiş, gənc müstəqil dövlətimizin rifahı naminə bütün imkanlarını ortaya qoymuşdur. Ümummilli Liderimizin siyasət məktəbində yetişmiş peşəkar diplomat kimi təmiz keçmişə, müasir lider imicinə malik olması prezidentimizin ictimai rəydə önə çıxmasını şərtləndirən başlıca məqamlar sırasında xüsusi vurğulana bilər. [1, s. 24-30]

Məqalənin aktuallığı. Dövlətçilik ideologiyası çox geniş məfhumdur. Respublikamızda adamlar arasındakı münasibətlər və dövlət strukturlarının işlənməsi baxımından belə bir ideologiyanın formalaşması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunub saxlanması, iqtisadiyyatın və insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, mədəni və tarixi sərvətlərə qayğının artırılması, ümumbəşəri dəyərlərin öyrənilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, ekologiya sahələrinə qayğı bu ideologiyanın məğzini təşkil edir. Azərbaycan qədim və zəngin bəşəri dəyərlərə, o cümlədən milli-mənəvi dəyərlərə malikdir. Bu amillər məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, əsərdə milli ideologiya haqqında anlayışın siyasi və fəlsəfi mahiyyəti açılır, Azərbaycan milli ideologiyasının əsas meylləri müəyyənləşdirilir, bəşəri dəyərləri özündə əks etdirən Azərbaycançılıq ideologiyasının dövlət quruculuğunun ana xətti olduğunu göstərir.

Tarixin bütün dövrlərində mərd, vətənpərvər, öz millətinə sadıq olan və xalqı arxasınca apara bilən oğullar dövrün təzyiq və tələblərinə baxmayaraq xalqın bütövlüyünün, onun milli ənənələrinin qorunub saxlanmasını öz amalları hesab etmişlər. Dövlətçilik ideologiyasının formalaşdırılmasında xalqın mentalitetinin, onun adət-ənənələrinin, o cümlədən ailə münasibətlərinin də rolu az deyildir. Nəsillərdən bizə keçib gələn adət-ənənələr sevilə-sevilə yaşadılmalı və inkişaf etdirilməli, onun deformasiyaya uğramasının qarşısı alınmalıdır. Bu istiqamətdə effektiv tədbirlərin mütəmadi həyata keçirilməsi ən ümdə vəzifələrdən biridir. Xalqımızın mayası vətənpərvərliklə yoğrulmuşdur. Onun zəngin ədəbiyyatı, məzmun və ideyası, eləcə də forma rəngarəngliyi ilə seçilən milli mədəniyyəti vardır. Əslərdən bəri qorunub saxlanan adət-ənənələrimiz, bütün dünya tərəfindən təqdir edilən əxlaq mənəvi keyfiyyətlərimiz xüsusi qeyd olunmalıdır. Bütün bunlar əsrlər boyu nəsil-dən-nəsilə keçərək cilalanmış, yaşamaq hüququ əldə etmiş, xalqın yaddaşına həkk olunmuşdur. Bu ideoloji prinsipləri ilə tamamilə fərqlənən Sovet dövründə belə xalqımızın milli-mənəvi sərvətləri məhv olunmamış, bəşəri məzmun kəsb etdiyi üçün yaşamış və inkişaf etmişdir. Çalışmalıyıq ki, xalqın şənlik, toy, yas adət-ənənələri yaşadılsın, inkişaf etdirilsin və bu ənənələr tərbiyə məktəbinə çevrilsin. Son zamanlar, demək olar ki, bütün şəhər və kəndlərimizdə salınmış şəhidlər xiyabanları xalqın ziyarətgahına çevrilmişdir. İndi şəhidlər xiyabanı təkcə tarixi və əlamətdar günlərdə deyil, el şənliklərində də ziyarət olunur. Toy günlərində yeni evlənənlərin şəhidlər xiyabanında səadət andı içməsi, fikrimizcə ailənin təməlinin düzgün, pak, təmiz ideyalar əsasında qurulmasına kömək edən bir vasitə kimi təqdirəlayiqdir. Bununla belə xalqın adət-ənənəsinə yenilik gətirən belə tədbirlər geniş təbliğ olunmalıdır. Dövlət ideologiyasının formalaşmasına təsir edən milli mənəvi dəyərlər içərisində din böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Xalqımız neçə əsrlərdir ki, İslam dininə sitayiş edir. Bu dinin bir çox prinsipləri adət-ənənələrimizə,

yaşayışımıza, məişətimizə hopmuşdur. Sovet dövründə müəyyən qadağalar, məneələr təqiblər olmasına baxmayaraq, İslam dini şüurlardan silinmiş, onun bir çox dəyərli cəhətləri xalqın əqidə və yaddaşında yaşamışdır. Odur ki, xalqın ideologiyasını dindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Respublikamız müstəqillik qazanandan sonra xalqa din və vicdan azadlığı verilməsi və bunların Konstitusiyamızda təsdiq olunması milli dövlətçilik ideologiyasında dinin prinsiplərinin nəzərə alınmasını bir daha zəruri edir. Dövlətçilik ideologiyası ictimai həyatın bütün sahələrinə güclü təsir etmək qabiliyyətinə malikdir. Respublikamızda müstəqil dövlət quruculuğu prosesinin sürətləndirilməsinin, ümumiyyətlə sosial iqtisadi və siyasi həyatın bütün sahələrində dəyişikliklər aparılmasını bu ideologiyasız təsəvvür etmək olmaz. Dövlətçilik ideologiyası ilə bağlı söylədiyimiz bütün milli-mənəvi dəyərlərin hamısı azərbaycançılıq ideyasında birləşmişdir. Məhz bu ideologiya Azərbaycanda münasibətləri tərbiyə edə bilər, öz vətəndaşlarına yaşadığı torpaq və Vətənlə fəxr etmək hissi aşılaya bilər. Həmin ideologiyadan bəhrələnmiş vətəndaş öz ölkəsini, öz torpağını hər şeydən üstün tutar. [3, s. 44-48]

Milli dövlətin yaranmasında və inkişafında, milli birliyin, milli ruhun və maraqların təmin edilməsində milli liderin tarixi rolu əvəzədləməzdir. Çünki, bütün bu məsələlərin həlli onun şəxsi keyfiyyətinə, inamına və təcrübəsinə əsaslanır. Bu, inkaredilməz bir faktdır. Milli maraqlar millətin gələcək inkişaf məqsədlərinin təyin edilməsi ilə səciyyələnir. Dövlət başçısı, bu məqsədlərin və ona nail olmaq üçün vasitələrin seçimini, fəaliyyət planının hazırlanmasını təmin etməklə milli maraqların müəyyənləşməsində əsas rolu öz üzərinə götürür. O, riskləri və mövcud vasitələri dəyərləndirir, ölkənin xoşbəxt gələcəyini təmin edəcək yeni perspektivlər haqqında qərarlar verir. Heydər Əliyev son dərəcə yüksək təhsilli və dərin biliklərə malik bir insan idi. Onun şəxsiyyətində Azərbaycan ziyalılarının bir neçə nəslə tərəfindən formalaşdırılmış milli ideallar sistemi ümumbəşəri dəyərlərlə ahəngdar şəkildə birləşmişdi. Özünün nadir siyasi istedadı sayəsində o, ümummilliyə dəyərlər və müqəddəs amallar haqqında təsəvvürləri milli dövlətçiliyin konkret fəlsəfi konsepsiyasında təcəssüm etdirməklə yanaşı, həm də müasir Azərbaycan adlandırdığımız dövləti, onun bugünkü reallıqlarını və sabahkı günün əsasını yarada bilmişdir. [2, s. 90-92]

Milli dövlətçilik məfhumunun əsas istiqamətlərindən biri də xalqın ana dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatıdır. Ana dili məsələsində Heydər Əliyevin prinsipiallığı və qətiyyəti sayəsində, onun aktiv fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 1978-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olması haqqında məşhur 73-cü maddə daxil edildi. O dövrdə milli dilə Konstitusiya səviyyəsində dövlət dili statusu vermiş üç keçmiş sovet respublikasından biri və yeganə müsəlman respublikası Azərbaycan idi. Şübhəsiz, bu uzaqgörən tarixi addım Heydər Əliyevin ana dilinə dövlətçilik münasibətinin və siyasi qətiyyətinin parlaq ifadəsi idi. Heydər Əliyev o dövrü belə xatırlayırdı: “Bu maddə Moskvada çox böyük etiraz səbəb oldu. Belə izah edirdilər ki, başqa respublikalarda bu yoxdur, buna ehtiyac yoxdur. Ancaq o vaxt mən Sovetlər İttifaqının rəhbərliyi, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu da öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq”. Bu gün inamla demək olar ki, 1970-1980-cı illərdə Heydər Əliyevin milli dil sahəsində fəal siyasət aparılması Azərbaycanda milli dirçəliş, milli mənlik şüurunun inkişafı prosesini sürət-

ləndirmiş və mahiyyət etibarilə Azərbaycan xalqını milli müstəqillik və milli dövlətçilik qazanmağa hazırlamışdır. Müstəqillik bərpa ediləndən sonra Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə azərbaycançılıq ideyası məhz dövlət quruculuğunun əsas ideologiyası səviyyəsinə qaldırıldı. Dövlət dilinin tətbiqi, latın əlifbasına əməli olaraq qayıdış, Fizulinin və “Kitabi-Dədə Qorqud”un yubileyləri, azərbaycanlıların dünya forumu ilə bağlı qərar və sərəncamlar, azərbaycançılıq ideyasını daşıyan elm və sənət xadimlərinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması və s. neçə-neçə tədbirlər məhz bu məqsədə xidmət edən əməli addımlar idi. İnamla demək olar ki, Heydər Əliyev özünün çoxillik yorulmaz, titanik fəaliyyəti ilə həm Azərbaycan dövlətinin, həm də Azərbaycan dilinin nüfuzunu yüksəltmişdir. Onun müdrik rəhbərliyi ilə Azərbaycan dili dünyanın siyasi xəritəsində öz yerini tutmuş, dövlətimizin rəsmi dilinə çevrilmişdir. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin siyasi-ideoloji əsaslarının möhkəm təməllərini yaratdı. Azərbaycançılıq təlimi ölkəmizin tarixinə Heydər Əliyev təlimi kimi daxil oldu. Bir əsrə yaxın formalaşma prosesi keçmiş azərbaycançılıq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində dövlət ideologiyası səviyyəsinə çatdırıldı. Deməli, Heydər Əliyev azərbaycançılıq ideyasında milli mənsubiyyətin, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması ilə yanaşı, eyni zamanda, onların ümumbəşəri dəyərlərlə uzlaşdırılmasını da vacib saymışdır. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan xalqı daim öz milli kimliyini və milli-mənəvi dəyərlərini uca tutmalı, ancaq dövrün bəşəri dəyərləri ilə də ayaqlaşmalıdır. Şübhəsiz, bütün bunlar azərbaycançılığın təxminən bir əsrdir ki, izlədiyi yolun yeni bir mərhələsidir. Heydər Əliyev də azərbaycançılığın daşdığı tarixi missiyanı nəzərdə tutaraq yeni nəslin bunu davam etdirməsini vacib hesab etmişdir. Əlbəttə, Heydər Əliyev lider olduğu üçün azərbaycançılığın reallaşmasında və əsas hədəflərinin müəyyənləşməsində başlıca rol oynamışdır. Bu anlamda Heydər Əliyevin azərbaycançılığı rəsmi dövlət ideologiyası kimi irəli sürməsi ilə yanaşı, 1994-cü ildə imzalanan “Əsrin müqaviləsi” ilə Azərbaycanın neft strategiyasının doğru müəyyənləşdirməsi, bunun ardınca 1995-ci ildə Azərbaycan Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbul etdirilməsi və digər məsələlər diqqətçəkici mühüm hadisələrdir. Özəlliklə, “Əsrin müqaviləsi” yalnız Azərbaycanın neft strategiyası baxımından mühüm bir olay deyil, eyni zamanda dövlətimizin müstəqil həyatının davamının önəmli sütunlarından biri oldu. Azərbaycançılıq anlayışının sosil-etnik tərkibi Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqları əhatə etdiyi halda, “azərbaycanlılıq” Azərbaycan türkləri ilə yanaşı, Azərbaycanda yaşayan bütün etnosları siyasi millət anlamında ifadə etmişdir. Ancaq o başqa məsələdir ki, Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti türklərdən ibarət olduğu üçün “azərbaycanlılıq” anlayışı, ilk növbədə, onlara şamil edilir. Bunu, bugünkü vəziyyət də bir daha ortaya qoyur. Belə ki, hazırda Azərbaycan türkləri siyasi mənsubiyyəti olan “azərbaycanlı” anlayışını artıq etnik mənada da qəbul edirlər. Çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyinin ideologiyasının əsas ünsürləri kimi türkcülük və islamçılıq, özəlliklə də türkcülük öz missiyasını yerinə yetirərək, öz yerini Azərbaycan Milli İdeyasına, yaxud da azərbaycançılığa verdiyi üçün ondan bir varis kimi, ən yaxşı halda isə hazırda bütün türkdilli xalqların mədəni və iqtisadi əməkdaşlığı, bir-birinə yaxınlaşması mənasında danışmaq olar. [4, s. 9-19]

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə (1993-2003) azərbaycançılığın əsas mahiyyətində aşağıdakılar öz əksini tapmışdır:

1. Milli-mənəvi dəyərlər anlamında Cumhuriyyətəqədərki və Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründəki azərbaycançılıq ideyasına bağlılıq;
2. SSRİ dövründə Azərbaycan milli ideyasının yaşadılmasını unutmamaq, bu dövrdə görülən milli əməllərin obyektiv qiymətləndirilməsi;
3. Azərbaycançılığın etnik, dini kimliyindən asılı olmayaraq bütün azərbaycanlıların vətəndaşlıq ideyasına çevrilməsi;
4. Azərbaycançılığın dövlətçilik ideologiyası kimi səciyyələndirilməsi;
5. Azərbaycançılıqla türkçülük və islamçılıq ideyalarının uzlaşdırılması;
6. Azərbaycançılıq ideyasının bəşəri dəyərlərlə, ya da beynəlmiləl mədəniyyətlərlə ayaqlaşdırmaqla, milli-mənəvi dəyərlərin daim öncüllüyünü mühafizə etmək;
7. Azərbaycançılığın dünya azərbaycanlılarının milli ideyasına çevrilməsi prosesinin başlanması;
8. Azərbaycançılığın ana xəttlərindən biri kimi Azərbaycan dilinin inkişafıdır.

Nəticə. Dövlət quruculuğu yolunda gənclərin üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşür. Bu vəzifələri isə öz Vətənini sevən, onun tərəqqisinə çalışan və azadlığı uğrunda canını verməyə hazır olan gənclər yerinə yetirə bilər. Respublikanın əksər gəncləri Vətən qarşısında öz vətəndaşlıq borclarını layiqincə başa düşür, onun qorunmasında və milli dövlətçilik quruculuğunda fəal iştirak edirlər. Azərbaycansevərlik tərbiyəsinin əsası, özəyi, zirvəsi aşağıdakı qayda üzrə qurulmalıdır.

1. Azərbaycansevərlik ideyasını həyata keçirərkən məktəb, sinif, pedaqoji və şagird özünüidarə qurumu əsas götürülməli;
2. Azərbaycansevərlik tərbiyə sistemimizin qanunu olmalıdır. Bu qanun elmdə, təhsildə, mədəniyyətdə, təbabətdə, xidmət sahələrində, orduda və s. həyata keçirilən əmək fəaliyyətimizə şamil edilməlidir;
3. Azərbaycansevərlik tərbiyəsi nəticəsində milli ruhumuzu dirçəltməli;
4. Bu məqsədlə:
Milli özünütənitməğimizi, milli özünütəsdiqimizi;
Milli özünüdərkimizi;
Milli özünüqiymətləndirməyimizi;
Milli məsuliyyətimizi;
Milli idealımızı;
Milli fəallığımızı, milli “Mənimizi” formalaşdırmaqla milli ideologiyamızı inkişaf etdirə bilərik.

Yekun olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, Heydər Əliyev bu prinsiplər əsasında azərbaycançılıq ideyasının mahiyyətini ortaya qoymuşdur. Bununla da, Azərbaycan xalqının milli düşüncəsində azərbaycançılıq ideyası xeyli şəkildə öz yerini gücləndirdi. Milli dövlətçilik ideologiyasının formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu danılmaz faktdır. Beləliklə, böyük nəslin hər bir nümayəndəsinin şüurunda və fəaliyyətində də azərbaycansevərlik qızıl xətt təşkil etməli, hər birimizi, bütövlükdə xalqımızı ayağa qaldırmalı, torpaqlarımızın xilasına, taleyimizin rifahına aparmalıdır. Vətəndaşlıq hissi vətənpərvərlik hissənin yüksək təzahür forması kimi qəbul olunmalı, vətənpərvərlik tərbiyəsi hamımızın doğma işinə çevrilməlidir. Bunu ana Vətən bizdən tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. AMEA. Müstəqillik yollarında 25. Bakı: Şərq-Qərb, 2016. 627 s.
2. Cəfərov N.Q. Fəthin yolu. Bakı: Oskar, 2018. 382 s.
3. Quliyev İ.O. Milli ideologiya dövlətimizin əsasıdır. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2020. 80 s.
4. Milli məfkurə dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. II cild. Bakı: Azərənşr, 2007. 461 s.

Jamil Kuliev

Summary

**THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE FORMATION
OF THE IDEOLOGY OF NATIONAL STATEHOOD**

In the first years after the restoration of Azerbaijan's independence, national ideas such as Turkism and Azerbaijaniism, which re-emerged after 70 years of colonialism, and even Islamism and modernity, which were held together with them, had to prove that they had the ability to unite Azerbaijanis in order to justify themselves. In the early days, each of the supporters of those ideas had such a belief that their ideological path was the right path. But the main issue here was finding common points and making reconciliations. In this sense, it was an important and practical step for Heydar Aliyev to put forward the idea of Azerbaijanism by correctly assessing the political-ideological crisis experienced in the years after the restoration of our independence.

Джамил Кулиев

Резюме

**РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ФОРМИРОВАНИИ ИДЕОЛОГИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

В первые годы после восстановления независимости Азербайджана такие национальные идеи, как тюркизм и азербайджанизм, вновь возникшие после 70 лет колониализма, и даже скреплявшиеся с ними исламизм и современность, должны были доказать, что обладают способностью объединить азербайджанцев, чтобы оправдать себя. В первые дни каждый из сторонников этих идей был уверен, что их идеологический путь – правильный путь. Но главным вопросом здесь было найти точки соприкосновения и примирить. В этом смысле для Гейдара Алиева было важным и практическим шагом выдвинуть идею азербайджанства, правильно оценив политико-идеологический кризис, пережитый в годы после восстановления нашей независимости.

Rəyçi: t.ü.f.d., dos. S.Talıblı

Xəyalə Balayeva
Bakı Dövlət Universiteti

 :10.30546/ 2518-752X.2.2024.04.

 :<https://orcid.org/0009-0008-7252-765X>

AQRAR SAHƏNİN İNNOVASIYALI İNKİŞAFINDA ELMİ-TƏDQIQAT MÜƏSSİSƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *Aqrar sahə, kənd təsərrüfatı, innovasiya, müəssisə, tədqiqat*

Key words: *agrarian field, agriculture, innovation, enterprise, research*

Ключевые слова: *аграрная сфера, сельское хозяйство, инновации, предпринимательство, исследовать*

Giriş. Kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədlərinə nail olmaq ölkənin investisiyaların, eləcə də kənd təsərrüfatı sektoruna yönəldilmiş xərclərin istiqamətləndirilməsində maraqlı olması ilə sıx bağlıdır. Bütün iqtisadi və sosial sahələrdə, fəaliyyətlərdə irəliləyiş və iqtisadi inkişafın aparıcı sahələrindən biri kimi aqrar sektorun milli məhsulun artırılmasına verdiyi töhfə əhalinin böyük bir hissəsinin məşğulluğu ilə əlaqədar olaraq, məsələnin zəruriliyini tələb edir.

Kənd təsərrüfatının inkişafında ali təhsil müəssisələrinin və digər qurumların nəzdində fəaliyyət göstərən elmi tədqiqat müəssisələrinin eksperimental araşdırmalarından istifadə etməklə maksimum məhsuldarlığa nail olmaq üçün kənd təsərrüfatının inkişafı, kənd təsərrüfatı istehsalı, eləcə də bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə yanaşı, torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasında elmi tədqiqatların rolu olduqca böyükdür [8 s. 121].

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikamızın sosial-iqtisadi tərəqqisini sürətləndirmək, yeni iqtisadi tərəfdaşlıqlara uyğunlaşmaq və bütün regionlarda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etdirilməsi mühüm məsələlər kimi qiymətləndirilir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sektorunu irəli aparmaq üçün yeni və ixtiraçılıq üzərində qurulmuş qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi zəruridir. Yadda saxlamaq vacibdir ki, bu gün iqtisadi artımın təmin edilməsi və ixtiraçılıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün innovasiyaların istifadəsinə əsaslanan yeni bir paradigma yaranır.

Kənd təsərrüfatına yeni texnologiyanın tətbiqi və qabaqcıl elmi-innovativ tədqiqatların aparılması hazırda aktual məsələ kimi qiymətləndirilir. Elmi-tədqiqat müəssisələri innovativ və qabaqcıl iqtisadi inkişafı əks etdirən müasir riyazi modellərdən istifadə edərək, tədqiqatın çərçivəsi, elmi-texniki konsepsiyaların və tədqiqatların tətbiqinin kənd təsərrüfatı sektorunda ümumi gəlirin artırılmasına olan təsirini kəmiyyətcə qiymətləndirir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının davamlı yüksəlişinin əsası təşkilati və iqtisadi siyasətin, elm və texnologiyanın nailiyyətlərinin və qabaqcıl texnologiyanın tət-

biqi ilə qoyulur. Qlobal iqtisadiyyatın böyüməsinə innovasiyaların tətbiqinə əsaslanan yeni paradigma hazırda formalaşmaqdadır. Burada elmi-tədqiqat müəssisələrinin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu müəssisələrdən iqtisadiyyatın strateji əhəmiyyətli sahəsi olan aqrar sektor üçün müasir tendensiyalara cavab verən tamamilə yeni elmi-texnoloji əsas tələb olunur. Təbii ki, yeni texnologiyalarla inkişaf tendensiyası bu sahədə məhsuldarlığın artırılmasına yönəlmiş müasir strateji metoddur.

Kənd Təsərrüfatı və elmi-tədqiqat müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi

Ölkəmizdə innovasiyalardan maksimum dərəcədə istifadə edilməsi kənd təsərrüfatının inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olduğu indiki şəraitdə kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı artımını təmin edəcəkdir. İxtiraçı aqro-sənaye müəssisəsi innovativ məhsulun inkişafını nəzərdə tutan innovativ inkişafın vasitəsidir.

Cədvəl 1-də görüldüyü kimi 2022-ci il üzrə ölkə ərazisində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 4780,6 hektar olmuşdur. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (faktiki qiymətlərlə), 10 984,2 milyon manat təşkil etmişdir. Bunun 5 538,0 milyon manatı bitkiçiliyə, 5 446,2 milyon manatı isə heyvandarlığın payına düşür. Bu yüksək göstəricilərin əsas səbəbi 2021-ci ildə elmi-tədqiqat müəssisələrinin innovativ inkişafda rolunun artmasıdır. Yəni 2021-ci ildə elmi-tədqiqat müəssisələrinin tədqiqat işlərinə ayrılmış vəsaitlərin kəskin surətdə artmışdır. Bu göstəricilər 2023-cü ildə aşağı olması gözlənilir, çünki 2022-ci ildə bu ayrılmış vəsait kəskin eniş göstərmişdir. Bunu Cədvəl 2 də görə bilərik.

Cədvəl 1.

2022-ci il üzrə Kənd təsərrüfatı məhsulu (cari qiymətlərlə)

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (faktiki qiymətlərlə), milyon manat	10 984,2
Bitkiçilik, milyon manat	5 538,0
Heyvandarlıq, milyon manat	5 446,2

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi "Azərbaycan – Faktlar və Rəqəmlər, 2023.

Son zamanlar bəzi qabaqcıl kənd təsərrüfatı texnikalarını mənimsədiyinə görə Azərbaycan artıq qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya olunub. Beləliklə, bugünkü kənd təsərrüfatında dronların, ağıllı bağların, ağıllı kəndlərin, yeni əkin texnikalarının, müasir şəraitdə bioloji pestisidlərin, ekoloji cəhətdən təmiz toxumların, biotexnologiyaların yetişdirilməsində elmi-tədqiqat müəssisələrinin rolunu qeyd etmək lazımdır.

Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, bu müəssisələrin inkişafı xalqın bir hissəsinin ərzaq məhsulları ilə zənginləşməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracından əldə edilən gəlirlərin maliyyələşdirilməsinə töhfə verir [5].

Cədvəl 2-də 2018-2022-ci illər üzrə elmin sahələri üzrə tədqiqat və işləmələrə ayrılan daxili cari vəsaitlər göstərilmişdir. Burada kənd təsərrüfatı göstəriciləri 2021-ci ilə qədər artmış və pik nöqtəyə çatmışdır. 2022-ci il də isə bu göstəricidə kəskin eniş olmuşdur. Bunun əsas səbəbi 2021-ci ildə Qarabağ iqtisadi zonası ilə bağlı kənd təsərrüfatı sahəsinin ön plana çıxması idi. 2022-ci ildə isə daha çox təbii, ictimai və humanitar sahələr üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər artmışdır. Bu baxımdan innovativ inkişafa daha çox diqqət ayrılması labüd bir haldır.

Cədvəl 2.*Elmin sahələri üzrə tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər*

	2018	2019	2020	2021	2022
Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili cari xərclər - cəmi, min manat	144 997.9	161 299.9	160 981.7	191 986.5	200 304.6
təbiət	33 465.9	40 468.2	40 990.6	42 842.4	52 548.7
Texniki	61 934.0	59 759.6	55 473.9	56 558.5	51 311,0
Tibb	13 635.5	18 028.6	13 871.5	17 645.0	25 122.6
kənd təsərrüfatı	10 581.8	15 117.8	19 217.3	32 644.6	17 839.2
İctimai	9 012.7	7 706.9	10 217.2	10 029.6	16 587.4
Humanitar	16 368.0	20 218.8	21 211.2	32 266.4	36 895.7

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/education/az/002_6.8.xls

Müasir dövrdə elmi-tədqiqat müəssisələrinin nəzdində kənd təsərrüfatının innovativ böyüməsi üçün yeni növ texnika və texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə məhsuldarlığın artırılması nəzərdə tutulur. İnnovasiyanın müəyyən edici amili milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yenilikçiliyin və səmərəlilikdiriciliyin inkişaf edilməsi, iri kəşflərin və yeniliklərin meydana gəlməsi ilə ortaya çıxır. Yenilikçiliyin meydana gəlməsi əsasən üç mərhələni əhatə edir:

- Texnika və texnologiyaların, və ya məhsulun istehsalına dair tədqiqatların aparılması;
- İstehlakçıların konkret tələbatının ödənilməsi üçün kifayətə miqdarda məhsul istehsalının həyata keçirilməsi;
- Yenilikçilik məhsullarının geniş istehsalı və son istehlakçılar tərəfindən istifadə olunması;

Bu üç mərhələnin məcmusu innovasiya prosesi adlanır. İnnovasiya prosesinin müvəffəqiyyətlə başa çatması bu prosesdə iştirak edən konkret təşkilatların və istehsal sahələrinin işinin əlaqələndirmə dərəcəsiindən asılıdır. Bütün bunlar birlikdə innovasiya potensialını formalaşdırır. İnnovasiya potensialı dedikdə hər hansı bir təsərrüfat subyektinin və ya təşkilatın ilk olaraq innovasiyanı həyata keçirməyə, yaxud tətbiq etməyə hazır olması başa düşülür. İnnovasiyalar sahəsində ən çox yayılmış fəaliyyətlər yenilikçiliyin əldə olunması və sürətlə tətbiq olunmasına hazır olan, güclü elmi-texniki komplekslərdən ibarət şaxələnmiş elmi mərkəzlərin payına düşür. [4]

Kənd təsərrüfatının artım potensialında elmi-tədqiqat müəssisələrinin rolu

Kənd təsərrüfatı innovasiyası aqrar iqtisadiyyatın sabitləşməsi və inkişafı üçün çox vacibdir. Çünki o, kənd təsərrüfatı məhsullarına qabaqcıl elmi və texnoloji nailiyyətləri tətbiq edir. Obyektiv proses kimi elmi biliyin praktik reallığa çevrilməsi dövrü ixtiraçılıq, yenilənmə qanunauyğunluqlarını nümayiş etdirir və mühüm elmi istiqamət kimi meydana çıxır. Mənfəəti artırmaq məqsədi ilə yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olan elmi-tədqiqat müəssisələri innovativ inkişafın əsasını qoyur [6].

Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatı sektorunun davamlı inkişafı üçün elmi-texniki, təşkilati və iqtisadi sahələrdə innovasiyalar vacibdir. Kənd təsərrüfatı sahəsinin kreativ yüksəlişi texniki, texnoloji, sosial, ekoloji, enerji, təşkilati və

iqtisadi səmərəlilik baxımından qiymətləndirildikdə bir sıra məsələləri qabaqcadan aşkar etmək və qabaqlayıcı tədbirlərin planlaşdırılması məqsədəuyğundur. Yuxarıda qeyd olunanlar innovasiyaların tətbiqinin nəticələrinin öz standartları və ölçüləri ilə qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu, daha çox ona görədir ki, hərəkətlərin və iqtisadi təxminlərin arxasındakı əsaslandırılmaya artan ehtiyac vardır. [5]

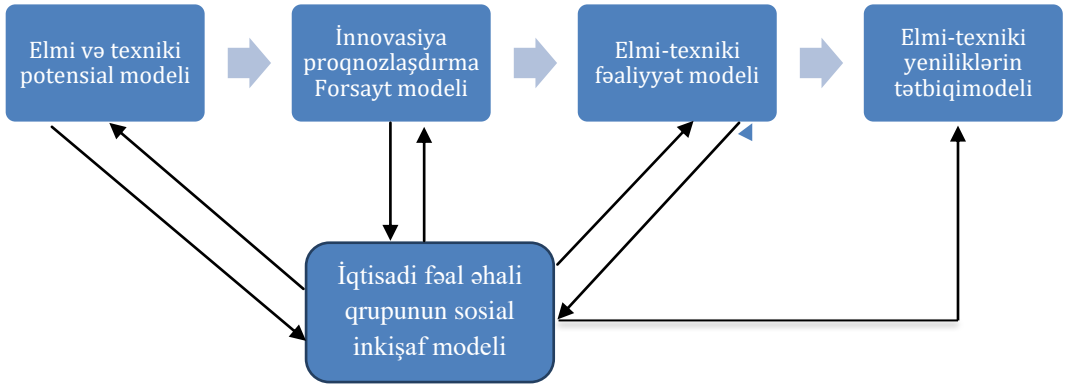
Elmi-tədqiqat müəssisələri həmçinin, aqrar sektora riyazi-innovativ modellər əsasında da yanaşmaqdadırlar. Kənd təsərrüfatı sektorunun intensiv artım tempinə yeni texnologiyaların istifadəsi, yaradıcı və elmi tədqiqatların nəticələri təsir edir.

Elmi-texniki potensial modeli, innovasiyaların tətbiqi modeli, elmi-texniki fəaliyyət modeli və Forsayt modeli – aqrar sektorda innovasiya proseslərinə necə yanaşıldığını təsvir edən riyazi modelin komponentləridir. .

Aşağıda kənd təsərrüfatı sənayesində geniş istifadə edilməsi nəzərdə tutulan innovasiya proseslərinin yeni riyazi modelinin blok diaqramı verilmişdir.

Qrafik 1.

Aqrar sahədə innovasiya proseslərinin blok sxemi

Mənbə: https://www.etsim.az/upload/File/documents/04-2022/documents-14-file_az.pdf

Qrafik 1-də göstəriləndiyi kimi sosial inkişaf modeli elmi və texniki kəşflərin tətbiqi modelinə birbaşa təsir göstərmək üçün digər bloklarla dinamik şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olur. Yaradıcı proqnozlaşdırma üsullarından istifadə etməyə gəldikdə, Forsayt modeli daha effektivdir. Bu modeldən elmi, texniki və sosial inkişafın uzun müddət ərzində proqnozlaşdırılması üçün ekspert sorğularından istifadə etməklə innovasiya proseslərində uzaqgörənlik modeli kimi istifadə olunur. Uzaqgörənlik iqtisadiyyatın, cəmiyyətin, orta və uzunmüddətli perspektivin obyektivində sosial-iqtisadi və innovativ inkişafın strateji ekspert qiymətləndirilməsi üsullarını təcəssüm etdirir [10].

Ümumiliklə bu riyazi modellər elmi-tədqiqat müəssisələrinin aqrar sektordakı fəaliyyətinin bir hissəsini təşkil etməklə, günümüzdə Azərbaycanda daha geniş istifadə olunmaqdadır. Cədvəl 1 və 2-də əks olunan göstəriciləri nəzərə alaraq da son illər ölkəmizin aqrar sektordakı inkişaf tendensiyasında bu modellərin təsiri ni görmək mümkündür.

Digər bir tərəfdən aqrar sektorda elmi-tədqiqat müəssisələrinin yaradıcılıq cəhdlərinə təsir edən əsas amillər iqtisadi və istehsal olaraq iki yerə ayrılmaqdadır:

İqtisadi amillər arasında:

- innovasiyaları həyata keçirmək üçün subyektlərin daxili resursları;
  - hökumət tərəfindən pul dəstəyi;
  - məhsula tələbatın sabitliyi;
  - innovasiya xərclərinin dərəcəsi;
  - maliyyə təhlükələri;
  - müəyyən maddələrin məsrəf ödənişləri üçün uzunmüddətli dövrün olması.
- İstehsal amillərinin xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:
- müəssisələrin innovasiya qabiliyyəti;
  - səlahiyyətli işçilər;
  - yeni texnologiya haqqında təfərrüatlar;
  - müəssisələr tərəfindən edilən ixtiraların uyğunluğu;
  - satış üçün bazarlar haqqında təfərrüatlar;
  - istehsalla bağlı sahələrdə yeniliklərə can atmaq.

Digər amillərə texnologiya bazarının səmərəliliyi, innovasiya bazarında rəqabət, innovasiya prosesinin əhatə etdiyi dövr, innovasiya infrastrukturunu, innovasiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi sənədlər və qanunvericiliklə tənzimlənməsi və təşviqi, innovasiya və innovasiyalar arasındakı əlaqə daxildir.

Kənd təsərrüfatına innovasiyalı yanaşma

Bütün bunlarla birlikdə 2003-cü ildə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Elm Mərkəzi sisteminə daxil olan 14 elmi tədqiqat institutu tərəfindən aqrar elmin ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən 24 proqram, 131 elmi-tədqiqat mövzusu yerinə yetirilmişdir. Mövzuların yerinə yetirilməsində 1830 nəfər əməkdaş, o cümlədən 735 elmi işçi iştirak etmişdir. Bunların 269 nəfəri elmlər namizədi, 30 nəfəri isə elmlər doktoru olmuşdur. [5]

Azərbaycanda elmi islahatların daha da dərinləşdirilməsi məqsədilə AAEM və onun struktur bölmələrinin fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilmişdir:

- aqrar elm sahəsində alınmış nəticələrin tətbiqi, təbliği və yayımı;
- regional aqrar elm mərkəzlərinin maddi-texniki bazasının formalaşdırılması və burada tətbiqi təcrübələrin genişləndirilməsi;
- elmi kadrların hazırlanması;
- müəyyən edilmiş strateji istiqamətlər və tədqiqat prioritetləri nəzərə alınmaqla elmi işlərin davam etdirilməsi;
- beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın gücləndirilməsi;
- elmi əsaslarla toxum istehsalının artırılması.

Eyni zamanda ölkəmizdə elmi tədqiqat müəssisələrinin aqrar sektora innovativ yanaşmasında Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzinin yaranması və rolu böyükdür. Bu mərkəz vasitəsilə kənd təsərrüfatı sektoru daxilində bir çox fərqli sahələrə elmi-innovativ yanaşmalar olmaqdadır. Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzi tabeliyindəki fərqli qurumlarla bərabər müxtəlif fəaliyyət sahələri kənd təsərrüfatı sektoruna əvəzsiz dəstək verməkdədir. Qrafik 2-də bu mərkəzin tabeliyindəki qurumları görmək mümkündür.

Aqrar Elm
və
Innovasiya
Mərkəzi

Aqrar İnnovasiya Mərkəzi
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Aqrar Xidmətlər Agentliyi
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi
Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi
“Aqrar tədarük və təchizat” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
Baytarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Bitki Mühafizə və Texniki Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Dövlət Toxum Fondu
Əkinçilik Elmi-tədqiqat İnstitutu
Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu
Respublika Elmi Kənd Təsərrüfatı Kitabxanası
Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu Publik hüquqi şəxs
Üzümçülük Şərabçılıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzi <https://www.agro.gov.az/az/nazirlik/merkezi- aparat-ve- struktur/tabeliyindeki- qurumlar/aqrar-elm-ve-innovasiya-merkezi>

Qeyd edilən hər bir qurum elmi tədqiqat müəssisəsi kimi Azərbaycanın aqrar sektorundakı innovativ yanaşmasının əsasını təşkil etməkdədir. Bu müəssisələrin spesifik sahələr üzrə araşdırmalar etmələri ilə birgə qarşılıqlı yüksək koordinasiya və dinamik əlaqələrinin məqsədyönlü fəaliyyəti iqtisadi inkişafa təsir edən amillərdən biridir.

Yuxarıdakı başlıqlarda göstərilən hər bir innovativ yanaşma bu qurumlarının fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasına yardımçı olacaqdır. Hər il bu elmi tədqiqat müəssisələrinin sektor nümayəndələri ilə görüşləri keçirilərək kənd təsərrüfatındakı xronik problemlərin innovativ həlli üzrə fikir mübadiləsi aparılır. Eyni zamanda bu qurumlar məqsədi aqrar sektorları daimi müşahidə edərək, bu sahələrdə innovativ, elmi strategiyalar hazırlamaqdadırlar.

Burada, elmi-tədqiqat müəssisələri fəaliyyətin ümumi uğurunu qiymətləndirərək, innovasiya strategiyasının icrası məqsədləri ilə əlaqəsi olmayan innovasiya sahələrini nəzərdən keçirir. Eyni zamanda, səmərəliliyə çoxkriteriyalı yanaşma, müxtəlif sahələrin müxtəlif mərhələlərində fəaliyyətin nəticələrinin məqsədlərə nail olmasının fərqləndiyini nəzərdə tutur.

Aqrar sektorda müəyyən edilmiş innovativ fəaliyyət göstəricilərinə əsaslanan innovativ inkişaf strategiyasının icrasını təmin etmək üçün elmi-tədqiqat müəssisələrdə strateji idarəetmə sistemi daxilində hər bir fərdi komponentə görə tapşırıqların icrası üçün məsuliyyət sahəsi yaradılmalıdır. Nəticədə arzu olunan nəticələrin əldə edilməsinə nəzarət etmək üçün tələb olunan göstəricilər müəyyən edilir [9 s. 60].

Elmi-tədqiqat müəssisələri tərəfindən kənd təsərrüfatında innovativ inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi mexanizminin ümumi fəaliyyətə iqtisadi təsirində

əsas məqsəd strateji qərarların qəbulu üçün müddətin azaldılmasını təmin etmək, habelə onların etibarlılığını və səmərəliliyini artırmaqdır ki, bu da, əsasən, həmin göstəricilərin nə dərəcədə aydın və obyektiv müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Nəticə. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan hər bir yenilik gəliri və istehsalı artırır. Tədqiqatlar göstərir ki, innovasiyaya əsaslanan iqtisadi artım planını uğurla yerinə yetirmək üçün bir sıra ilkin şərtlər, o cümlədən əhəmiyyətli maliyyə resursları, davamlı innovasiyalar, ciddi tədqiqatlar, yeni ideyalara açıq idarəetmə, səmərəli risklərin idarə edilməsi və elmi-tədqiqat müəssisələrinin rolunun artırılması labüddür.

Bu müəssisələr tərəfindən kənd təsərrüfatında tətbiq edilən yeniliklər təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni təmin etməklə yanaşı, istehsal yönümlü fəaliyyətin də artmasına səbəb ola bilər. Buna görə də kənd təsərrüfatında texnologiyadan istifadə həm iqtisadi, həm də istehsal proseslərini təmin etməklə davamlı artımı təmin edə bilər. Kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin inkişafı innovasiya və texnologiyanın tətbiqinin son nəticəsidir.

Empirik sübutlar göstərir ki, elmi-tədqiqat müəssisələrinin innovativ inkişaf strategiyasının kənd təsərrüfatı sektorunda icra mexanizmi təşkilati tədbirlərin effektivliyi və ixtiraçılıq inkişafı ilə bağlı müxtəlif strateji yanaşmaları qiymətləndirmək şansı verir. Sübut edilmişdir ki, elmi-tədqiqat müəssisələri tərəfindən kənd təsərrüfatı sektorunda innovasiya potensialının inkişaf etdirilməsi və innovasiya planının tətbiqi üçün zəmin yaradılması vacibdir:

- kənd təsərrüfatı sahəsində innovasiya fəaliyyətinin strukturlaşdırılmasında innovasiyalardan daha səmərəli istifadə imkanları müəyyən edilmişdir;
- innovasiya fəaliyyətinin səmərəli təşkili ilə bağlı arqumentlər irəli sürülüb;
- innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsinə sistemli yanaşmanın əhəmiyyəti əsaslandırılır;
- kənd təsərrüfatı sənayesində innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi müəyyən yollarla gedəcək.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dili

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsi
2. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi “Azərbaycan- Faktlar və Rəqəmlər 2023
3. Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tabeliyində Aqrar Elm və İnnovasiya Mərkəzi 2023 [Elektron resurs]
URL:<https://www.agro.gov.az/az/nazirlik/merkezi-apat-ve-struktur/tabeliyindeki-qurumlar/aqrar-elm-ve-innovasiya-merkezi>
4. Abbasov V.H. “Aqrar İqtisadiyyat” Bakı-2017 -s321-323
5. Abbasova, T. Azərbaycanda innovativ aqrar sahənin inkişafı və onun prioritet istiqamətləri: [Elektron resurs] / ResearchGate yanvar 2023.
URL:https://www.researchgate.net/publication/367089948_Azərbaycanda_innovativ_v_aqrar_sahnin_inkisafi_v_onun_prioritet_istiqamtlri
6. Babayeva, V. Aqrar sahənin innovasiyalı inkişafının prioritet istiqamətləri // – Bakı: Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı – 2020 № 3(33) -s. 41
7. Əhmədov G.Ə. “Azərbaycanın aqrar sahəsində innovasiyanın mənimsənilməsi sisteminin yaradılması” Bakı – 2006. – s87

8. İsgəndərov R.K. Elmi-texniki tərəqqi: sosial-iqtisadi aspektlər -Bakı: Elm və təhsil, – 2010, – 636 s.
9. Rəhimova, M. “Aqrar Sahənin İnnovasiyalı İnkişafının İqtisadi Əsasları və Strategiyasının Reallaşdırılması Mexanizmi // – Mingəçevir: Mingəçevir Dövlət Universiteti, Dayanıqlı inkişaf – 2023 № 1 (3) – s. 60-64
10. Attala, M. The Role of Scientific Research and Government Expenditure in Achieving Sustainable Development in The Agriculture / M.Attala, E. Zaki, // Alexandria Science Exchange Journal – 2023. – s.121-134
11. URL: https://www.etsim.az/upload/File/documents/04-2022/documents-14-file_az.pdf

Khayala Balayeva

Summary

THE ROLE OF SCIENTIFIC RESEARCH INSTITUTIONS IN THE INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR

This article explored ways to promote innovation in the agricultural sector and examined various sources of funding for scientific research as well as improvements to encourage creativity within the country. At the same time, information on the development of scientific research expenses based on the distribution of total capital investment by economy and agriculture, financing of scientific research and educational institutions was also evaluated.

The approach of scientific research institutions The implementation of the innovation strategy in the agricultural sector requires a methodical approach to the process and the coordination of all the required measures related to its creation and implementation. The formation and organization of the main goals and tasks, the method of achieving the set goals, and the comprehensive mastering of innovative activity constitute the essence of the systematic approach to the implementation of the innovation strategy.

Хаяла Балаева

Резюме

РОЛЬ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ В ИННОВАЦИОННОМ РАЗВИТИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

В этой статье были рассмотрены способы продвижения инноваций в сельскохозяйственном секторе и рассмотрены различные источники финансирования научных исследований, а также меры по поощрению творчества внутри страны. При этом также оценивалась информация о развитии расходов на научные исследования исходя из распределения совокупных капитальных вложений по экономике и сельскому хозяйству, финансирования научных исследований и образовательных учреждений.

Подход научно-исследовательских учреждений. Реализация инновационной стратегии в аграрном секторе требует методического подхода к процессу и координации всех необходимых мероприятий, связанных с ее созданием и реализацией. Формирование и организация основных целей и задач, способ достижения поставленных целей, всестороннее освоение инновационной деятельности составляют суть системного подхода к реализации инновационной стратегии.

Rəyçi: dos. Ş.Abdullayeva

TİBBİ BİLİKLƏR

Mətanət Əsgərova,
Yeganə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

:<https://orcid.org/0009-0008-7252-765X>

TƏLƏBƏLƏRDƏ VƏ YENİYETMƏLƏRDƏ XRONİKİ QASTRİTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *tələbələr, xəstəliklər, xroniki gastrit, qidalanma, pəhriz*

Key words: *students, morbidity, chronic gastritis, nutrition, diet*

Ключевые слова: *студенты, заболеваемость, хронический гастрит, питание, режим*

Giriş. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi məlumatlara görə dünya əhalisinin 50%-i mədə-bağırsaq xəstəliklərindən əziyyət çəkir. Bu xəstəliklər arasında ən çox rast gəlinəni gastritdir. Gastrit mədənin selikli qişasında iltihabi – distrofik dəyişiklikləri ilə müşayiət olunan uzunmüddətli gedişə malik xəstəlikdir. Gastrit gedişinə görə kəskin və xroniki ola bilər. Xroniki gastrit mədənin selikli qişasının strukturunun dəyişməsi, progressivləşən atrofiyası, mədənin hərəki, sekretor və inkretor funksiyasının pozulması ilə gedən xroniki iltihabi xəstəlikdir. Xroniki gastrit 3 tipə ayrılır:

- 1) Autoimmun gastrit;
- 2) Bakterial gastrit (90% hallarda Helikobakter Piloni mənşəli);
- 3) Reflyüks gastrit (adətən öd turşularının mədəyə əks axını, yəni duodeno-qastral reflüxs nəticəsində yaranır).

Xroniki gastritin ekzogen və endogen olmaqla iki yerə bölünür. Xarici səbəblərə aşağıdakılar aiddir:

- H.Pylori və digər bakteriyalar, nadir hallarda göbələklərlə yoluxma. Uzun müddət həkimlər gastritin əsas səbəbini qeyri-düzgün qidalanma ilə əlaqələndirirdilər. Əslində isə 85-90% hallarda xəstəlik bakteriyalarla törədilir;
- alimentar faktor, qidalanma pozğunluqları (quru, kobud, hissə verilmiş, marinad olunmuş, çox soyuq və ya qaynar qidalılar, tələsik və az çeynəmək mədənin selikli qişasını qıcıqlandırır);
- spirtli içkilərin və siqaretin həddindən çox istifadəsi;
- uzun müddət mədə selikli qişasını zədələyən dərmanların istifadəsi (əsasən qeyri- steroid iltihab əleyhinə preparatlar);

- radiasiya və kimyəvi maddələrlə zədələnmə;
- parazitlərlə invaziya;
- xroniki stres.

Daxili səbəblər aşağıdakılardır:

- genetik meyillilik;
- duodenoqastral reflüks;
- autoimmun proseslər;
- endogen intoksikasiyalar;
- maddələr mübadiləsi pozğunluqları;
- bəzi vitaminlərin çatmazlığı;
- daxili orqanların bu və ya digər xəstəlikləri.

Qastritin kəskinləşdiyi hallarda yerli və ümumi əlamətlər üzə çıxır. Yerli əlamətlər dispepsiya simptomları ilə xarakterizə olunur: mədə nahiyəsində ağırlıq, dolma hissi, öyümə, ürəkbulanma, qusma, ağızda acılıq, göynəmə, yandırma hissiyyəti, iştahsızlıq. Bu əlamətlər adətən yemək yeyilən zaman və ya yemək yedikdən sonra başlayır. Ümumi əlamətlərə ümumi zəiflik, tez qıcıqlanma, qan - damar sisteminin funksional pozğunluqları, B 12 vitaminidefisitli anemiya, turşuluğun artması ilə gedən qastritlərdə xora xəstəliyinə uyğun əlamətlər aiddir.

Xroniki qastrit bütün mədə patologiyalarının 80-85%-ni təşkil edir və 15-30% insanlarda rast gəlinir. Qastritə adətən tələbə xəstəliyi də deyilir. Tibbi statistikaya görə hazırda tələbələrin 35%-i qastritdən əziyyət çəkir. Tələbələr arasında bu xəstəliyin geniş yayılmasının əsas səbəbi müasir həyat şərtlərinə əsasən tələbələrin təkə təhsil haqqında deyil həm də həyatlarını təmin etməkdir. Nəticədə təkə təhsil almalı olan cavan adamlar iş və təhsil arasında qalır, tam dəyərli qidalanma üçün bəzən vaxt, bəzən də vəsait çatmır. Səhər tünd çay və ya qəhvə, naharda sosis, sardelka, pizza, qızardılmış kökələr, qazlı içkilər, şam yeməyində hazır və ya yarımhazır paket yeməklərlə qidalanırlar. Bəzən də tələbələr təkə axşam yeməyi ilə kifayətlənirlər, gündüzlər aclıq hissini çips, dondurma, peçenye və s. ərzaqlarla öldürürlər. Tələbələrin çoxu universitetə qəbul olduqdan sonra qidalanma rejimlərinin, qidalanma sayının, qidalanma strukturunun tam və ya hissəvi dəyişdiyini qeyd edirlər. Bu əsasən qida qəbulu sayının azalması, qidanın tərkibində əsas enerji mənbəyi kimi karbohidratlar və yağlı qidalardan istifadə olunması, mal, qoyun əti, balıq, süd məhsulları kimi qidaların azalması ilə müşayiət olunur. Tələbələr arasında tez hazırlanan qidaların daha populyar olması və bunların tərkibində süni dadlandırıcıların, rənglərin olması və kalorisinin çox olması bir çox xəstəliklərin əmələ gəlməsində ciddi risk faktorları sayılır. Statistikaya görə son illər cavan insanlar arasında piylənmə, ürək damar sistemi xəstəlikləri, şəkərli diabet və s. artımı qeyd olunur. Təhsil alan zaman qidalanma rejiminin pozulması ilə əlaqədar olaraq bir çox tələbələrdə həzm sistemi, ürək – damar, neyro – endokrin sistemi xəstəlikləri əmələ gəlir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının verdiyi məlumatlara görə cavanlar arasında hipertoniya xəstəliyi 2,6 dəfə, piylənmə – 26,3%, anemiya - 59,5%, endokrin sistemi xəstəlikləri – 6,4%, qastrit və duodenit – 16, 7% artmışdır. Belə xəstəliklərin qarşısını almaq üçün sağlam həyat tərzi və ən birincisi düzgün qidalanmadır [5, s. 23]. Müasir elm sübut edir ki, qidalanmanın xarakter və

rejimini dəyişmək orqanizmdə bütün sistem və proseslərə müsbət təsir göstərir, immuniteti qaldırır, həyati aktivliyi artırır, bir çox xəstəliklərə təsir edir, qocalma prosesini ləngidir və s. [1, s. 85, 6, s. 56] Təbii ki, tələsik yeyilən quru qidalar, pis çeynəmə mədənin selikli qişasını qıcıqlandırır, zədələyir və qastritə səbəb olur. Son illərdə qastrit çox cavanlaşıb, təkcə tələbələrdə deyil, hətta məktəblilərdə də rast gəlinir. Tələbələrdə qastritlə xəstələnmə meyli 4-cü kurs tələbələri arasında 38,9%, 1-ci kurs tələbələrində 23,8% aralığında dəyişilir. Novorossiysk tibb kollecinin tələbələri arasında xroniki qastritlə bağlı anket sorğu keçirilib. Sorğuda 16-25 yaş arası 350 nəfər 1-4 kurs tələbələri iştirak edib. Sorğu 2 mərhələdə aparılıb: 1-ci mərhələdə sorğu anamnezində xroniki qastrit olan respondentlər (16%) və potensial sağlam respondentlər (84%) arasında aparılır. Anamnezində xroniki qastrit olan qrupda sorğu zamanı nəticələr aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 11% tələbələrdə fəslə kəskinləşmə qeyd olunur;
- 69.6% respondentlər qidaları quru qəbul edirlər;
- 5,4% -də zərərli adətləri vardır (sigaret, alkoqol);
- 15% – respondentlər tələsik qida qəbul edənlərdir;
- 10% – qaynar və acı yemək yeyənlərdir.

Sorğuda iştirak edənlərin 2-ci qrupu potensial sağlam adamlardır. Bu qrupda isə nəticələr belə olmuşdur:

- 86% – yeməkdən sonra periodik olaraq qarında ağırlıq hiss edirlər
- 74,1% – quru qidalarla qidalanırlar
- 3,1% – zərərli vərdişləri vardır
- 19,4% – tələsik yemək yeyənlərdir
- 3,4% – çox acı və qaynar yemək yeyənlərdir.

Sorğunun nəticələrinə görə bu qənaətə gəlinir: risk qrupuna aid olan yaş qruplarında (16-25) anamnezində xroniki qastrit olanlarda (16%) xəstəliyin kəskinləşməsində risk faktorlarının əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də xroniki qastritin birincili profilaktikasında həm xəstəliyin erkən müəyyən edilməsi, həm də əlverişsiz faktorların aradan qaldırılması üçün görülən tədbirlər əsas amillərdən sayılır. Rəşional qidalanma qaydalarına riayət etmək, pəhriz, zərərli vərdişlərdən imtina həm ümumi sağlamlığın möhkəmlənməsi, həm də xroniki qastritin kəskinləşməsinin qarşısını almaq üçün çox vacibdir.

Sorğuda iştirak edən və müayinə olunan bütün tələbələrin qidalanma rejimi kafi deyildir və nəticələr aşağıdakı kimi olmuşdur:

- yalnız 44,3% (40 qız, 11 oğlan) tələbə hər gün isti (duru) yemək yeyir.
- 49,6% (28 qız, 29 oğlan) tələbə həftədə 2 dəfədən çox olmayaraq isti yemək yeyir.
- 6,1% (2 qız, 5 oğlan) nadir hallarda isti yemək yeyir.
- 66,7% oğlan və 71,4% qız gündə 3 dəfə qidalanırlar.
- 33,3% oğlan və 28,6% qız gündə 2 dəfə qidalanırlar.

Qidalanma arasındakı interval 43,5% tələbədə tövsiyə olunan aralıqda olmuşdur. 56,5% tələbədə isə interval 5 saatdan çox olmuşdur. Gün ərzində tələbələr əsas yemək arasında müxtəlif qəlyanaltılar (peçenye, şokolad, kökə) edirdi. Səhər yeməyi qidalanmanın əsas hissəsi olub günün çox hissəsində orqanizmi enerji ilə təmin edir. Sorğu nəticələrinə görə tələbələrin çox hissəsi səhər yemək

yemir. Əsas qida qəbulu oğlanların 55,6%-də və qızların 57,1%-də universitetdən sonra axşam saatlarına təsadüf edir. Beləliklə əsas kalori axşam saatlarında alınır. Eyni zamanda tələbələrin 21,7%-də səhər yeməyinin kalorisi düşüklüdür. Əksər hallarda tələbələr evdə, yataqxanada qidalanırlar: 75 nəfər (65,2%) kafedə, bufetdə və s. qidalanırlar. Sorğuda iştirak edənlərin 40 nəfəri isə (34,8%) evdə yemək yeyir. Universitet bufetinin yemək çeşidləri və keyfiyyəti 41,7% tələbəni qane etmir.

Qidalanmanın keyfiyyət cəhətdən qiymətləndirilməsi gündəlik rasionda olan ərzaq məhsullarının çeşidinə görə aparılır. Sorğuda iştirak edən kişilərin 56%-i, qadınların 48,7% -i hər gün ət, balıq və ət məhsulları qəbul edir. Kişilərin 64%-i, qadınların 55,7%-nin menyusunda pendir, kərə yağı və yumurta vardır. Eynilə müvafiq olaraq 60% kişilər və 52,2% qadınlar hər gün təzə meyvə və tərəvəzlə qidalanırlar. Oğlanların 59%-i, qızların 51,3%-i həftədə 2-3 dəfə makaron və dənli bitkilərlə qidalanırlar. Tələbələrin az hissəsi 9,6%-i ət və ət məhsullarını ayda 2-3 dəfə qəbul edir. Tələbələrin yalnız yarısı hər gün süd məhsulları alır. Zərərli məhsullar – fast fud tələbələr arasında çox yayılıb. Tələbələrin 34,8%-i hər gün, 55,6% -i həftədə bir neçə dəfə fast fud qəbul edir. Belə qidalarda lif olmur, asan həzm olunan karbohidratlar və heyvani yağlar üstünlük təşkil edir ki, bu da artıq çəkili insanların artmasına, endokrin mənşəli xəstəliklərin çoxalmasına səbəb olur. Sorğuda iştirak edənlərin çoxunda (39,1%) dispeptik əlamətlər (qıçqırma, gəyirmə, ürəkbulanma) universitetə qəbul olduqdan sonra əmələ gəlib:

30 nəfərdə xroniki qastrit, 5 nəfərdə xroniki pankreatit, 2 nəfər öd yollarının diskineziyası diaqnozu ilə müalicə olunur. Tələbələrin yarısından çoxu – 65%-i rasionlarının balanslaşdırılmamış olmasını etiraf edirlər. Bunu müntəzəm qida qəbuluna və yemək hazırlamağa vaxtın və həvəsin olmaması ilə əlaqələndirirlər.

Nəticə. Bu tədqiqatlar göstərir ki, tələbələrin qida qəbulunun təşkili bir sıra göstəricilərə görə optimal deyildir. İsti yemək qəbulunun sayı, ət, balıq, süd və süd məhsullarının, təzə meyvə və tərəvəzlərin qəbulu qənaətbəxş deyildir. Sorğu və müayinələr nəticəsində müəyyən olundu ki, tələbələrin çox hissəsi rasionlarını tərtib edərkən balanslaşdırılmış qidalanma prinsiplərinə riayət etmirlər. Tələbələrin qidalanma rejimlərində bir sıra çatışmazlıqlar vardır. Qidanın əsas həcmi axşam saatlarında qəbul edilir. Qida rasionunda müxtəlifliyin olmaması, tərəvəz, meyvə qəbulunun az olması, vitamin və mineral çatışmazlığı qeyd edilir. Rasiona düzəliş etməyin mümkün olmadığını obyektiv (vaxtın az olması) və subyektiv səbəbləri (evdə, yataqxanada yemək hazırlamaq istəməmək, fast fud həvəskarlığı) vardır. Alınan nəticələr tələbələr arasında sağlam həyat tərzi və sağlam qida qəbulu təşkil etmək üçün işlər aparılmasını zəruri edir. Sorğuda iştirak edənlərin 3/1-i həzm orqanlarında müxtəlif patologiyaların olmasını qeyd edir.

Ədəbiyyat:

1. Мельниченко П.И., Ушаков И.Б., Попов В.И. Гигиена: словарь – справочник. М Высшая школа; 2006
2. Колесников Е.Н., Петрова Т.Н.. Оценка относительного вклада фактического питания студентов в формирование их здоровья. Вопросы питания, 2016.
3. Корденко А.Н., Ковылова В.И., Попов В.И., Тарасенко П.А.. Критические факторы качества жизни подростков. Гигиена и санитария, 2015.

4. Пашкевич С.А., Подригало Л.В., Прусик К. Анализ питания студенческой молодежи во взаимосвязи с особенностями здоровья. Физическое воспитание студентов, 2012.
5. Иванченко М.Н. Проблемы питания студентов медицинского вуза. Бюллетень медицинских Интернет – конференций 2017 – 7 (1).
6. Сотникова М.В. Проблема нерационального питания студентов в сфере развития патологии желудочно – кишечного тракта. Международный журнал экспериментального образования – 2015 № 11.
7. Танчева А.А. Анализ влияния питания на частоту проявления гастрита у студентов. Проблемы науки – 2016 № -
8. Родзевич А.И., Ротаренко И.В., Ушакова Е.С. Проблема острых и хронических гастритов и методы ее решения.
9. Гастрит болезнь студентов и не только. Как лечить гастрит. Электронный ресурс [http: // meduniver. com / Medical /](http://meduniver.com/Medical/)

**Матанет Аскерова,
Егана Маммедова**

Резюме

ОСОБЕННОСТИ ХРОНИЧЕСКОГО ГАСТРИТА У СТУДЕНТОВ И У ПОДРОСТКОВ

Практически половина населения земли страдает заболеваниями желудочно – кишечного тракта. Статистика убедительно показывает, в структуре желудочно кишечных заболеваний гастрит составляет более 80% на сегодняшний день. Этим серьезным заболеванием страдают не только взрослые, но и дети школьного возраста и студенты. Самая распространенная причина возникновения гастрита – неправильный режим питания: поспешная еда, неразжеванная пища или еда всухомятку; употребления слишком горячей или слишком холодной пищи; употребление преимущественно острой и очень соленой пищи. Чаще всего заболевания развиваются у людей, находящихся в состоянии нервно – психического напряжения, пренебрегающих здоровым питанием, злоупотребляющих алкоголем и курением.

**Metanet Askerova,
Yegane Mammedova**

Summary

FEATURES OF CHRONIC GASTRITIS IN STUDENTS AND ADOLESCENTS

Half of the world's population suffers from diseases of the gastrointestinal tract. Statistics convincingly show that in the structure of gastrointestinal diseases, gastritis is more than 80%. Today this serious disease affects not only adults but also school-age children and students. The most common cause of gastritis is improper eating habits: eating in a hurry, not chewing food or eating dry, eating too hot or too cold food, and eating spicy food (mainly spicy or very salty food). Most often the disease develops in people who are in a state of nervousness and mental stress, neglecting a healthy diet, abusing alcohol, and smoking addicts.

Rəyçi: dos. S.Zamanova

PERSONALİLƏR

Vaqif Səmədoğlu 1939-cu il iyun ayının 5-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. O, 1956-cı ildə Bülbül adına musiqi məktəbini bitirərək Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fortepiano ixtisası üzrə ali təhsil almış, sonralar Moskvada Çaykovski adına Konservatoriyada ixtisas kursu keçmişdir.

Vaqif Səmədoğlu Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Səməd Vurğunun ailəsində doğulan üçüncü övlad olub.

Vaqif Səmədoğlu ədəbi-mədəni mühitdə böyümüş, uşaqlıqdan evlərində ailəsinin ünsiyyətdə olduğu və dostluq etdiyi tanınmış musiqiçiləri, yazıçıları, şairləri, rəssamları görmüşdü.

Vaqif Səmədoğlu 1999-cü ildə Xalq şairi adına layiq görülüb, 2004-cü ildə “Şöhrət”, 2009-cü ildə “Şərəf”, 2014-cü ildə “İstiqlal” ordenləri ilə təltif edilib.

“Hər oxuyan Molla Pənah olmaz” deyiblər. Hər şair də Vaqif olmur. Nə Molla Pənah Vaqif, nə Səmədoğlu Vaqif... Vaqif Səmədoğlu yaradıcılığı poeziyamızda da, dramaturgiyamızda da təkrarsız, unikal hadisədir. Əlli-əlli beş il bundan əvvəl Vaqifin ilk şeirləri meydana çıxanda bunu çox az adam başa düşürdü. İndi müqayisədilməz dərəcədə çox adam başa düşür. Gün gələcək bunu başa düşməyən qalmayacaq, qalsa da, üç cüt bir-bir tək sahil...

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1794-cü il 21 iyun Bakının Əmircan kəndində anadan olmuşdur. Abbasqulu ağa Bakıxanov çoxcəhətli bədi və elmi yaradıcılığa malikdir. Bədi əsərləri arasında “Riyazül-Qüds”, “Mişkatül-ənvar” adlı poeması, “Qüdsi” təxəllüsü ilə yazdığı qəsidə, qitə, qəzəl, rübai, məsnəviləri, avtobiorafik şeirləri, mənzum hekayələri, təmsilləri öz əksini tapmışdır.

Alimin ən dəyərli əsəri, heç şübhəsiz uzun illər boyu apardığı ciddi tədqiqatlar nəticəsində ərsəyə gəlmiş “Gülüstani-İrəm” əsəridir. Bu əsərlə o eyni zamanda Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoyub. Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixindən bəhs edən “Gülüstani-İrəm” faktlarla olduqca zəngindir. Müəllif əsəri yazarkən bir sıra arxeoloji tədqiqatlar aparmış, tarixi abidələrdən, köhnə binaların qalıqlarından, sikkələrdən, padşahların və xanların fərmanlarından, milli əfsanələrdən, dini kitablardan, “Avesta”dan, yaşlı nəslin nağıl və rəvayətlərindən, səyahların yol qeydlərindən, gürcü və ləzgi salnamələrindən, çoxlu şərq mənbələrindən, qədim yunan, qədim Roma, Azərbaycan, Rus alimlərinin əsərlərindən istifadə etmişdir.

XRONİKA

Azərbaycan Dillər Universitetində Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” VII Beynəlxalq elmi konfransın açılış mərasimi keçirilib.

Açılış mərasimindən öncə ADU rəhbərliyi və kollektivi Fəxri xiyabanda Ulu öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət ediblər.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni səsləndirilib. Beynəlxalq tələbə himni olan “Gaudeamus” oxunub.

ADU-nun tələbələri müxtəlif xarici dillərdə konfrans iştirakçılarını salamladıqdan sonra, açılış nitqi ilə çıxış edən ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla bildirib ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunan konfransa maraqlı böyüküdür.

Müxtəlif xarici dövlətlərdən elm və təhsil nümayəndələri, alimlər, ziyalılar konfransa böyük diqqət və maraqla baxırlar:

“Bu gün biz Ulu Öndərin əziz xatirəsini dərin hörmət və ehtiramla yad edirik. O, dahi bir lider kimi, müdrik bir siyasətçi kimi, xalqını, torpağını bütün varlığı ilə sevən, qoruyan bir şəxsiyyət kimi qəlbimizdə əbədi yaşayır və yaşayacaqdır. Bu gün Azərbaycan gəncliyi qalib bir xalqın nümayəndələri kimi daha məsuliyyətli, daha inamlı və daha bacarıqlı olmalıdır. Bu məsuliyyəti, bu inamı və bu bacarığı hər birimiz öz işimizdə son dərəcə ləyaqətlə yerinə yetirməli, Azərbaycanın gələcək inkişafına öz töhfəmizi verməliyik.

Ulu öndərin əziz xatirəsinə həsr olunan konfransa təşrif buyuran dəyərli qonaqlarımıza, ziyalılarımıza öz təşəkkürümüzü bildirir, onlara işlərində uğurlar arzu edirik”.

Konfransda çıxış edən Türkiyənin Ege Universitetinin professoru Fikrət Türkmən konfransla bağlı fikirlərini bölüşüb.

Qeyd olunub ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümü ilə bağlı keçirilən konfrans öz əhəmiyyəti ilə seçilir. Dünyanın bir sıra ölkələrindən olan alimlər, tələbələr bu konfransda iştirak etmək üçün ciddi şəkildə hazırlaşıblar. Konfransı ADU-nun növbəti uğuru hesab edən qonaq iştirakçılara uğurlar arzu edib.

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Qazılar Şurasının üzvü və QMI sədrinin müavini Hacı Fuad Nurullayev konfrans iştirakçılarını salamlayıb, Bütün Qafqazın Şeyxi Hacı Allahşükür Paşazadənin təbriklərini konfrans iştirakçılmasına çatdırıb.

Qeyd olunub ki, Ulu öndər Azərbaycan tarixinə öz adını qızıl hərflərlə yazdıran dahi bir lider olmaqla yanaşı, həm də xalqının ağır günündə onu xilas edən müdrik bir rəhbər kimi yaddaşlarda yaşayır və yaşayacaqdır.

Pakistanın Milli Müasir Dillər Universitetinin rektoru general Mahmud Kyani konfransın müəllim və tələbələr üçün önəmini xüsusi olaraq vurğulayıb. Rektor elmi əməkdaşlıq baxımından konfransın əhəmiyyətini diqqətə çatdırıb. Qeyd olunub ki, Pakistan hər zaman qardaş Azərbaycanın yanında olub və bundan

sonra da Azərbaycanın yanında olacaqdır. Bu dostluq və qardaşlıq münasibətləri özünü həm də elmi, mədəni müstəvidə göstərməkdədir.

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin icraçı direktoru Rəvan Həsənov, Belqrad Universitetinin Şərqsünaslıq kafedrasının müdiri Kseniya Aykurt, Aleksandr İoan Kuza adına Yasse Universitetinin professoru Lyudmila Bejenaru, Ural Federal Universitetinin professoru Aleksandr Nesterov, Mərakeş Universitetinin professoru Adil El Madhi, Auqsburq Universitetinin professoru Klaus Vulf, Bakı şəhəri Dağ yəhudiləri dini icmasının sədri Milix Yevdayev, Buxara Dövlət Universitetinin prorektoru Abror Jurayev, Braziliyanın Paraibe Federal Universitetinin professoru Ana Berenise Peres Martorelli çıxışlarında konfransın beynəlxalq əhəmiyyətindən söz açıblar və gələcək elmi, mədəni istiqamətləri haqqında fikirlərini bölüşüblər.

Çıxışçılar konfransın işində müəllim və tələbələrin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirib, onlara uğurlar arzu ediblər.

Konfrans bölmə iclasları ilə davam edib.

Qeyd edək ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin əziz xatirəsinə həsr olunan beynəlxalq konfrans ADU-da ənənə şəklini alıb və beynəlxalq müstəvidə böyük diqqət və marağa səbəb olub.

Konfransın bağlanış mərasimində çıxış edən ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla konfrans iştirakçılarına bir daha öz təşəkkürünü bildirib. Konfransda iştirak edən yerli və xarici nümayəndələrə konfransa verdikləri töhfəyə görə minnətdarlıq ifadə olunub. Rektor bölmə iclaslarının öz işini uğurla həyata keçirdiyini vurğulayıb. Bölmə iclaslarında tezislərlə çıxış edən yerli və xarici məruzəçilərin təqdim etdiyi mövzuların keyfiyyəti və aktuallığı xüsusi olaraq vurğulanıb.

Qeyd olunub ki, konfrans növbəti ildə yenidən keçiriləcək. Rektor çıxışında konfransın iştirakçı tərkibini növbəti ildə də bir arada görmək və yeni uğurların əldə olunacağına olan inamını ifadə edib.

Daha sonra bölmə iclasları haqqında məlumat verilib. Hər bir bölmə üzrə ayrıca məlumat verildikdən sonra konfrans iştirakçılarına və təşkilatçılara təşəkkürünü bildirən Ege Universitetinin professoru Fikrət Türkmən konfransın uğurla başa çatdığını və bu işin yüksək peşəkarlıqla həyata keçirildiyini söyləyib. Qeyd olunub ki, Azərbaycan Dillər Universitetinin rəhbərliyi və kollektivi beynəlxalq əhəmiyyətli konfransların yüksək səviyyə keçirilməsi istiqamətində kifayət qədər təcrübəyə və bacarığa sahibdir. Bu da digər universitetlər üçün, təşkilatçılar üçün əlavə imkanlar deməkdir. Bildirilib ki, bu imkanların faydalılığı və zəruriliyi hər zaman xatırlanacaq.

Konfransın bağlanış mərasimindən sonra iştirakçılar “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” münasibətilə ADU-nun həyətində ağacəkmə aksiyasında iştirak ediblər.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
  - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
  - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
  - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyinə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
  - The author's name and surname on the first line;
  - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
  - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
  - имя и фамилия автора в первой строке;
  - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
  - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 01.07.2024.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 6,25 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com